

HÖVATINI HÖDƏFİ

MÜRTƏZA MÜTƏHHƏRİ

HOVATINI HOVATINI HƏDƏFİ

Mürtəza Mütəhəri

Bütün Gürcüstan Müsəlmanları İdaresi

دینینی فرنگی مئاریت جمهوری اسلامی ایران - کربستان

Tbilisi 2017

Buraxılışa məsul:	Nurman TARIQ
Tərcümə edən:	Maqsud SAYIL
Redaktor:	Dilman ŞAHMƏRDANLI
Ədəbi Redaktor:	Eldar ŞAHMƏRDANLI (<i>filoloq</i>)
Korrektor:	Turac ELDARQIZI
Bədii və texniki tərtibat:	İsmayıl SÜLEYMANLI
Üz qabığının dizaynı:	Naib ALLAHVERDİYEV

Mürtəza Mütəhhəri. Həyatın Hədəfi.
“Parlaq İmzalar” Nəşriyyatı – 2017, 112 səh.

Kitabda elmi-dini-fəlsəfi aspektdən “həyatın hədəfi nədir?” sualı ətrafında söhbətlər aparılır, mövzuya uyğun olaraq bir sıra fəlsəfi nəzəriyyələr tədqiq olunur. Araşdırmanın əsasında yer alan təkallahçılıq dini olan İslamın mövzuya baxışı bir çox tərəflərdən təhlil olunur, səmavi dinin yaradılışa, həyata verdiyi məna açılır.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-8236-0-8

© Parlaq İmzalar / 2017

Kitabın bütün hüquqları qorunur. İcazəsiz olaraq hər hansı vasitə ilə nəşri qadağandır.

Mündəricat

Ön Söz _____ 9

I Fəsil

Yaradılışın və

Peyğəmbərlərin Göndərilməsinin Məqsədi _____ 23

İnsanın Səadəti Haqqında Müxtəlif Nəzəriyyələr _____ 27

1. Elm və iradədə güclü olmaq _____ 27

2. Təbiət nemətlərindən daha çox faydalanmaq _____ 27

Qurana Görə Yaradılışın Məqsədi _____ 28

Peyğəmbərlərin

Göndərilməsinin Digər Məqsədi – İctimai Ədalət _____ 32

Yaradılışın Başlıca Məqsədi

Allahı Tanımaq, Yoxsa İctimai Ədalətdir? _____ 33

Üç Məntiq _____ 35

İnsan Səadətini Yalnız Allah Təmin Edir _____ 38

II Fəsil

Fərdi və İctimai xlaqın Kökü _____ 43

İctimai Əxlaqın Kökü Haqqında Müxtəlif Nəzəriyyələr _____ 44

1. Rasselin nəzəriyyəsi: fərdi mənafe _____ 44

Bu nəzəriyyənin tənqidi _____ 45

2. Fərdi mülkiyyətin ləğv olunması _____ 46

Bu nəzəriyyənin tənqidi _____ 48

Cəmiyyət Mənəvi Dəyərlərə Ehtiyaclıdır _____	51
Dəyər Anlayışı _____	52
Mənəvi Dəyərlər və Allaha İman Arasında Bağlılıq _____	53
Məsuliyyət İnsanlıq Məktəbində Mənəvi Bir Dəyər Kimi _____	54
Bu nəzəriyyənin tənqidi _____	55
Mənəviyyətin Kökü Vicdan Ola Bilərmə? _____	57
Yaradılışın Hikmət Üzərində Qurulmasına İnam, Mənəvi Dəyərlərə İnamın Əsasıdır _____	61

III Fəsil

Məktəb və Dünyagörüşü _____	67
İdeologiyaya Həm Fəlsəfi, Həm də Etiqadi Əsas Lazımdır _____	70
Tövhid Həm Dünyagörüşünün Əsasıdır, Həm də İdealdır _____	71
Marksizm Özü Bir İdeal Deyil _____	72
Ekzistensializm Öhdəlik Gətirə Bilməz _____	74
Tövhid Dünyagörüşünün Xüsusiyyətləri _____	76

IV Fəsil

İman və İnsanın Kamilliyi _____	81
İman Məqsəd, Yoxsa Vasitədir? _____	81
İnsanın Kamilliyi Nədədir? _____	83
Kamil İnsan Haqqında Müxtəlif Nəzəriyyələr _____	84
1. Kamil insan faydalanan insandır _____	84
a) <i>Təbiətdən faydalanan</i> _____	84
<i>Bu nəzəriyyənin tənqidi</i> _____	84
b) <i>Kamil insan axirətdə faydalanan insandır</i> _____	86
<i>Bu nəzəriyyənin tənqidi</i> _____	87
2. Ariflərin nəzəriyyəsi _____	88
3. İlahi filosofların nəzəriyyəsi _____	92
4. Hinduizmin nəzəriyyəsi _____	95

5. İnsanın kamilliyi gözəllikdədir _____	96
6. İnsanın kamilliyi gücdədir _____	96

V Fəsil

İnsanın Kamilliyi ilə Bağlı Müxtəlif

Nəzəriyyələrin Tədqiqi və İslamın Nəzəriyyəsi _____ 101

Kamil İnsan və İnsanın

Kamilliyi ilə Bağlı Nəzəriyyələrin Xülasəsi _____ 102

İslam Baxımından Ariflərin Nəzəriyyəsi _____ 107

İslam Baxımından Filosofların Nəzəriyyəsi _____ 109

İslamda Sevgi _____ 111

İbadət Məsələsi _____ 112

İbadətin Növləri _____ 112

İslamda Əsas Məqsəd _____ 116

“İman” Vasitə Yox, Məqsəddir _____ 117

Ön Söz

Əsrlər boyu dünya mütəfəkkirləri arasında özünəməxsus fikir və düşüncəsi olan şəxslər yaşayıb-yaratmış, öz zəkası ilə bəşəriyyətə misilsiz xidmətlər etmişlər. İnsanlıq bu şəxslərə çox şey borcludur. Məhz bu elm fədailərinin sayəsində insani dəyərlər inkişaf etmiş, düşüncələr işıqlanmış, qaranlıqlar aydınlanmışdır.

Böyük filosof, görkəmli İslam alimi Mürtəza Mütəhhəri də bu qəbildən olan mütəfəkkirlər sırasında özünəməxsus yeri olan şəxslərdən biridir. Böyük alim ömrünü cəmiyyətin islahına, müasir dövrdə meydana çıxan şübhələrə, gəncliyin suallarına cavab tapmağa həsr etmişdir. Buna görə də Mütəhhəri bir islahatçı alim olaraq dövrünün gəncləri, ziyalıları, ümumiyyətlə, kütlə tərəfindən sevilmiş, sağlığında böyük İslam alimi kimi şöhrət qazanmışdır.

* * *

Mürtəza Mütəhhəri 1919-cu il fevralın 2-də Xorasan mahalının Fəriman şəhərində alim və inanclı bir ailədə dünyaya gəlib.

Mütəhhəri uşaqlıq dövrünü məktəbdə ibtidai təhsil almaqla və Quran öyrənməklə keçirib.

O, 1931-ci ildə Məşhəd şəhərinin mədrəsələrində şəriət dərslərini öyrənməyə başlayır.

1937-ci ildə dərslərini davam etdirmək üçün Qum şəhərinə gedir. Orada 15 il qalır və Məhəmmədhüseyn Təbatəbai Təb-

rizi kimi görkəmli şəxsiyyətlərdən dərs alaraq, İslam elmləri və digər sahələrdə yüksək dərəcələrə çatır. O cümlədən İslam fəlsəfəsi, fiqh və üsul, sosiologiya, psixologiya, tarix, təfsir, İslam sxolastikası və başqa sahələr üzrə böyük nailiyyətlər əldə edir.

1952-ci ildə Tehrana köçən alim elə o zamandan elmi tədqiqat işlərinə başlayır. Həmin dövrdə müəllimi Məhəmməd Hüseyin Təbatəbai Təbrizinin qələmə aldığı "Fəlsəfə prinsipləri və realizm metodu" kitabına giriş yazır və 5 cilddə şərh edir. O bu işi 1953-cü ildə sona çatdırır.

1955-ci ildən başlayaraq "Tələbə İslam Cəmiyyəti"ndə Quran təfsiri dərsləri deyir və eyni ildə Tehran universitetinin "İlahiyyat Elmləri və İslam Maarifi İnstitutu"nda müəllimlik fəaliyyətinə başlayır, təlim-tədris işini iyirmi il (1976-cı ilə kimi) davam etdirir.

Mütəhhəri Tehrandə olduğu müddətdə müxtəlif konfranslarda, tədbirlərdə çıxış edərək İslam dininə qarşı yönəlmiş iradlara, suallara cavab verir. Tehran ziyalıları və gəncləri ilə mütəmadi ünsiyyətdə olan Mütəhhəri İslam dini həqiqətlərini elmi-fəlsəfi şəkildə onlara açıqlayır, şübhələrini aydınlaşdırır. Beləliklə, get-gedə Mütəhhəri elmi kütlənin sevimlisinə çevrilir, müxtəlif tədbirlərə dəvətlər alır, artıq çıxışları Tehranla məhdudlaşmır, digər şəhərlərdə də konfranslarda iştirak edir.

1959-cu ildə Mütəhhəri "Həkimlərin İslam Cəmiyyəti"nə spiker kimi dəvət olunur və orada "İslam və zamanın ehtiyacları" mövzusu kimi bir çox elmi əhəmiyyətli çıxışlar edir.

1967-ci ildə bir neçə nəfər dostu ilə birgə o dövrün elmi müzakirə ocağı sayılan "İrşad" İslam Mədəniyyət Mərkəzini təsis edir. "İrşad" İslam Mədəniyyət Mərkəzində Mütəhhəri ilə yanaşı, dr. Əli Şəriəti kimi dövrün digər ziyalıları da çıxış etməyə başlayır.

Bir neçə il sonra “İrşad” İslam Mədəniyyət Mərkəzindən ayrılsa da, fəaliyyətini, çıxışlarını müxtəlif yerlərdə davam etdirir. Elmi-ictimai fəaliyyətləri ilə yanaşı, dövrün aktual problemlərini ələ alan əsərlər yazmaqla da məşğul olur...

Daim cəmiyyətdəki nöqsanların islahı fikrində olan dahi alim 1979-cu ilin may ayının ikisində sui-qəsd nəticəsində bəşirindən aldığı güllə yarası ilə şəhid edildi. Bənzərsiz fikirlərin dolaşdığı o beyinlə barışa bilməyənlər çirkin hədəflərinə nail olub onu dayandırdılar. Özünü elmə, həqiqət yoluna fəda etmiş, “alim” sözü onun üçün kiçik görünən dahinin yanar ürəyi artıq döyünmürdü... Dahinin ölümü şübhələr burulğanından onun bənzərsiz çıxışları, kitabları vasitəsi ilə xilas olmuş gəncliyi və ümumiyyətlə, həqiqət axtarışında olan kütləni dərin hüznə qərq etdi. Mütəhhərinin elm nuru yayan tribunası artıq boş qaldı, dahi mütəfəkkirin yeri o gündən bu günə hər zaman görünür...

Vəfatından sonra müxtəlif məşhur şəxslərin Mütəhhəri haqqındakı dəyərli sözləri isə onun məzarını güllər kimi bəzəməkdədir.

* * *

Mürtəza Mütəhhəri öz dövrünün problemlərini lazımınca başa düşüb araşdırmağı bacaran və eyni zamanda bütün varlığı ilə İslam dininə bağlı olan bir mütəfəkkir alim olmuşdur. Onun varlığında cəmləşən bu iki xüsusiyyət ona yaşadığı dünyanı dərk etmək, onda baş verən elmi-ictimai dəyişiklikləri vaxtında müşahidə edərək mövcud problemlərlə, ehtiyaclarla tanış olmaq və onların həlli yolunda var qüvvəsi ilə çalışmaq imkanı verirdi.

Mütəhhəri öz zəmanəsini dərindən tədqiq edərək onu lazımınca tanımağa çalışırdı. O bu barədə özünün “Gənc nəslin yönləndirilməsi” adlı məqaləsində yazır:

“Biz hazırda çox mühüm bir sual qarşısında dayanmışıq. Yaşadığımız dövrdən, onda baş verən mühüm dəyişikliklərdən xəbərsizik. Bəzən əvvəlcədən haqqında kifayət qədər tədqiqatlar aparmadığımız mövzularla rastlaşırıq...”

Mütəhhəri bu məsələyə həddindən artıq diqqət yetirmiş, dövrünün problemlərini vaxtında və hətta bəzən vaxtından da qabaq analiz etməyi bacarmış və İslam dini baxımından bu məsələnin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk etmişdir. O, yüksək istedadı sayəsində İslam dininin sosioloji məsələlərinin öyrənilməsinin həddən artıq əhəmiyyətli olmasını başa düşmüşdür.

O böyük insan bilirdi ki, müasir dövrün şübhələrinə keçmiş dövrlərin klassik izahları ilə cavab vermək mümkün deyil. Mütəhhəri “Dini mədrəsələrin müasir vəzifələri” adlı məqaləsində yazır:

“Əgər biz müasir dövrü səksən il bundan qabaqkı dövrlə müqayisə etsək, o dövrdə yaşayan cəmiyyətin bir növ qapalı cəmiyyət olduğunun şahidi olarıq. Həmin cəmiyyətdə ideoloji məsələlərin və ictimai anlayışların hamısı kənar yerlərdən deyil, dini mədrəsələr və ruhanilər tərəfindən verilir. O dövrdə, demək olar ki, yad fikirlərin xalq arasında yayılması mümkün deyildi...”

Artıq müasir dövrdə həmin tarazlıq pozulmuşdur və biz müntəzəm olaraq ibtidai-orta məktəblərdə, ali təhsil ocaqlarında, kütləvi informasiya vasitələrində, iclas və konfranslarda minlərlə yeni fikirlərin yayılmasının şahidi oluruq”.

Məhz bu yeni fikirlər yeni ictimai təbəqənin formalaşmasına səbəb olurdu. Mütəhhəri bu ictimai təbəqəni “gənc nəsil” və ya “gənclərin təfəkkürü” adlandırırdı. O bu barədə yazır:

“Gənc nəsil dedikdə, məqsəd ancaq cavanlar deyil, təhsil almaq və yeni mədəniyyətlərlə tanışlıq nəticəsində özünəməxsus təfəkkür tərzinə sahib olan müxtəlif yaşlı şəxslərdir. Başqa söz-

lə desək, burada hər hansı bir təfəkkür tərzini nəticəsində müəyyən şəkildə formalaşmış bir ictimai təbəqə nəzərdə tutulur”.

Yeni ictimai təbəqənin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri, onların öz dini etiqadlarına şübhə ilə yanaşmaları olmuşdur. Mərhum Mütəhhəri “gənc nəsil”in bu halına acıyaraq belə yazır:

“Yaşadığımız dövr, dini və etiqadi baxımdan hamı üçün, xüsusilə gənc nəsil üçün iztirab, böhran və çaşqınlıq əsridir. Dövr-şərait bir sıra problemlər yaratmış, unudulmuş köhnə sualları bir daha ortaya atmışdır”.

Alim müasir dövrdə üzə çıxan şübhələrin normal olduğunu, “şübhə”lərin “yəqin” üçün giriş funksiyası daşdığını bildirmiş və şübhələri normal qarşılamaq lazım olduğunu vurğulamışdır:

“Görəsən, biz bu şəkk və tərəddüdlər burulğanından, şübhə və suallar hücumundan narahat olaraq təəssüflənməliyikmi?”

Mənim fikrimcə, bu barədə nigaran olmağa heç bir əsas yoxdur. Şübhə yəqinin, sual vüsəlin, iztirab isə rahatlıq və asayişin müqəddiməsidir”.

Mütəhhəri digər yerdə bu kimi şübhələri özünəməxsus bir terminlə “müqəddəs şübhə” adlandırmışdır.

Alim, eyni zamanda, sualları, şübhələri eşitmək istəməyən, dövrün tələbləri haqqında düşünməyən mühafizəkar təbəqəni də tənqid edərək yazır:

“Bu barədə təəssüf doğuran məsələ, şəkkin insanı araşdırma və tədqiqat aparmağa sövq etməməsi və ya ictimai şəkk-şübhələrin bəzi insanları cavab axtarıb tapmağa vadar edə bilməməsidir”.

Mütəhhəri qarşısında müxtəlif fikirlərin təsiri nəticəsində formalaşmış, beyni suallarla, şübhələrlə dolu gənc bir nəsil dayanırdı. Bu gənc nəslin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların dini məsələlərə şübhə ilə yanaşmaları olmuşdur. O dahi alim üzərinə düşən vəzifəni, bu nəslə şübhələrdən uzaqlaşdırıb yə-

qinə çatdırmaqda görmüş və bu işi həyata keçirmək üçün məhz qələmini işə salmışdır. Alim bu barədə yazır:

“Əlimə qələm alaraq kitab və ya məqalə yazmağa başladığım son iyirmi ildə, bütün yazılarımda düşündüyüm yeganə şey yaşadığımız əsrdə islami məsələlər barəsində yaranmış sual və şübhələri həll etmək olub.

Yazılarımin bəzisi fəlsəfi, bəzisi ictimai, bəzisi əxlaqi, bəzisi isə fiqhi və ya tarixidir. Həmin yazıların mövzuları bir-birindən tamamilə fərqli olsalar da, onların hamısının ümumi hədəfi yalnız və yalnız bir şey olub”.

Mütəhhəri dövrünün azsaylı alimlərindən idi ki, dövrün tələbini, aktual olan məsələləri bilirdi və bu yolda ömrünü fəda edirdi. Mütəhhəri bilirdi ki, səmavi dində cavabsız suallar yoxdur. Cavabsız qalan sualların, İslamın yanlış tanınmasının səbəbi məhz bu dinin himayəçisi olduqlarını iddia edən məsuliyyətsiz şəxslərdir:

“On dörd əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, müqəddəs İslam dini hələ də tanınmaz qalmış bir dindir. Bu dinin həqiqətləri uzun müddət xalq arasında təhrif olunmuş formalarda əks olunub. Bəzi şəxslərin dindən qaçmasının əsas səbəbi də bu ad altında aparılmış səhv təlimlərdir. Bu müqəddəs dinə hazırda da ən çox zərbə vuranlar zahirdə onu himayə etmək istəyən iddiaçılardır. Bir tərəfdən imperialist qüvvələrin gizli və aşkar vasitələrlə hücumu, digər tərəfdən də əsrin İslamı himayə etmək istəyən iddiaçıların məsuliyyətsizlikləri bu dinin müxtəlif sahələrdə ideoloji hücumlara məruz qalmasına səbəb olub. Buna görə də mən öz bacarığım çərçivəsində bu sahədə alimdən gələni etmək fikrindəyəm”.

“...Öz istedad və qabiliyyətim çərçivəsində islami məsələlər barəsindəki problemləri həll etməyə, həqiqətləri olduğu kimi açıqlamağa və əgər əməli azğınlıqların qarşısını ala bilmirəmsə

də, heç olmasa fikri və ideoloji azğınlıqlarla mübarizə aparmağa, xüsusilə İslam düşmənlərinin əllərində bəhanə olan məsələlərin aydınlaşdırılmasına çalışmışam”.

Tarix şahiddir ki, o böyük alim, doğrudan da, bu yolda əlindən gələni əsirgəmədi, gecəsini gündüzünə qataraq çalışdı və ömrünü bu yolda fəda etdi.

Bu səmimi fədakarlıq, əzəmətli əmək nəticəsiz qala bilməzdi. Bəli, Mütəhhərinin çıxışları, yazıları çox şübhələri aydınlaşdırdı, çox beyinləri işıqlandırdı, çoxlarına həqiqəti göstərdi, yanlışlıqları islah etdi. Bununla da, Mütəhhəri böyük bir İslam mütəfəkkiri kimi tarixə adını yazdı...

* * *

Mürtəza Mütəhhərinin vəfatından sonra alimin dəyərli çıxışları onun varisləri tərəfindən (“Sədra” nəşriyyatı) kağız üzərinə köçürülərək kitab formasına salınmağa başlandı. 30 ildən artıq aparılan işlər nəticəsində alimin bənzərsiz kitabları ərsəyə gəldi. Demək olar ki, artıq bu işlər yekunlaşmaq üzrədir. Çıxışlardan hazırlanan və alimin öz sağlığında yazdığı kitabların məcmusu təxminən 60 adda kitabın meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu kitabların bəzisi 2-14 arasında dəyişən cildlərdən ibarətdir ki, bunları da nəzərə alsaq, alimin külliyyatı 100 cildi keçir.

Bu kitabların əksər hissəsi şifahi nitqin məhsulu olduğuna, həmçinin keyfiyyətsiz lent yazılarından köçürülməsinə görə əsərlərdə səthi pərakəndəlik nəzərə çarpsa da, bu kitablar alimin fitri istedadı və fəvqəladə yaradıcılıq qüvvəsinə malik olması sayəsində kifayət qədər məntiqi və bir-birinə bağlı mövzuları əks etdirir.

O böyük alim sağlığında yaşadığı ölkədə, onu dinləyə bilənlər tərəfindən, həmçinin azsaylı çap olunmuş əsərlərinin oxucuları tərəfindən tanınırdısa, şəhid olduqdan sonra çıxışlarının ki-

tab halına salınması və bu kitabların müxtəlif dünya dillərinə tərcümə olunması nəticəsində artıq Mütəhhəri müsəlman dünyasında tanınmağa başladı.

* * *

Qarşınızdakı kitab Mürtəza Mütəhhərinin 1972-ci ildə şagirdlərindən ibarət bir qrupa “Həyatın hədəfi” adı altında oxuduğu beş mühazirənin toplusudur.

Kitabda elmi-dini-fəlsəfi aspektdən “həyatın hədəfi nədir?” sualı ətrafında söhbətlər aparılır, mövzuya uyğun olaraq bir sıra fəlsəfi nəzəriyyələr tədqiq olunur. Araşdırmanın əsasında yer alan təkallahçılıq dini olan İslamın mövzuya baxışı bir çox tərəflərdən təhlil olunur, səmavi dinin yaradılışa, həyata verdiyi məna açıqlanır.

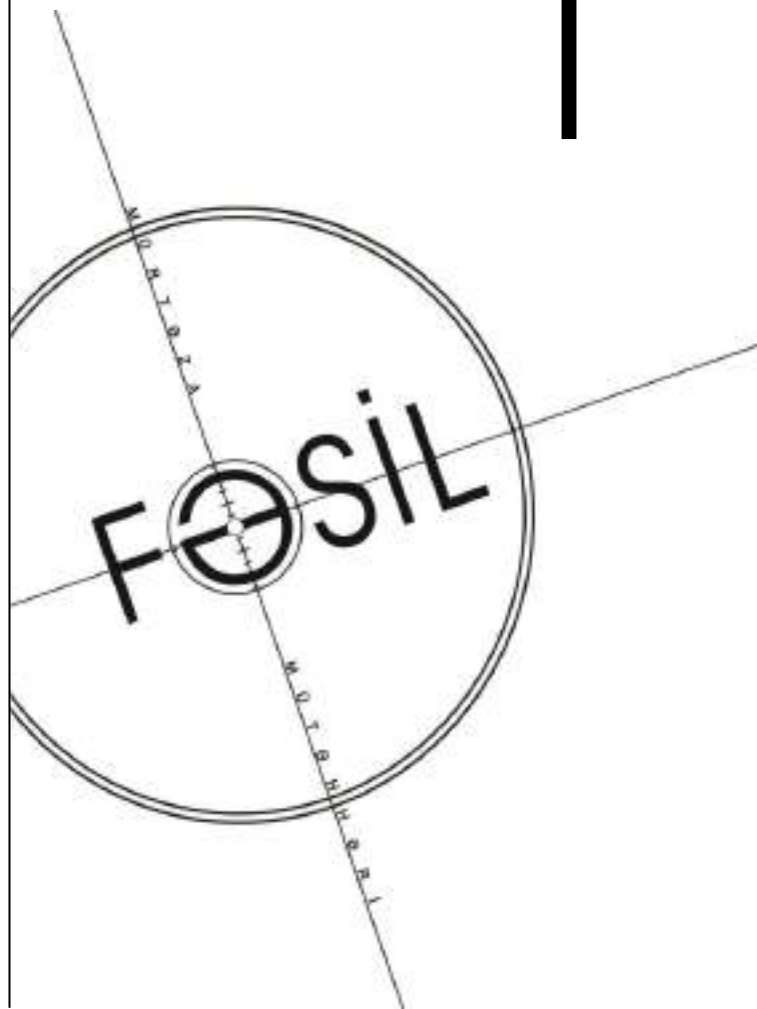
Kitab müəyyən mövzularda müəllifin “Kamil insan” kitabı ilə səsleşsə də, konkretlik və mövzu istiqaməti baxımından o kitabdən fərqlənir.

Bu bəhslər əvvəllər “Tarixdə insanın ictimai təkamülü” kitabına əlavə şəklində dəfələrlə çap olunsa da, sonradan *Mürtəza Mütəhhərinin əsərlərinin nəşrinə nəzarət komissiyası* tərəfindən ayrıca kitab şəklində çap olunmağı məqsədəuyğun görülmüşdür.

Bu çıxışların səs yazıları əldə olmadığı üçün, (kitab həmin dövrdə yazıya alınaraq alimin ixtiyarına verilmiş mətnə uyğun olaraq tərtib olunmuşdur) anlaşılmazlıq hiss olunan bəzi yerlərə alimin əsərlərinin nəşrinə nəzarət komissiyası tərəfindən mötərizədə bir və ya bir neçə söz əlavə olunmuşdur.

Ümid edirik ki, İslam alimləri sırasında parlaq imza sahibi olan Mütəhhəri bu kitabı ilə həyat səhifələrinizi parlaq şəkildə yazmaqda sizə yardımçı olacaq.

Parlaq İmzalar

I

Yaradılışın və Peyğəmbərlərin Göndərilməsinin Məqsədi

Araşdırılması zəruri olan əsaslı məsələlərdən biri də “həyatın məqsədi” məsələsidir. Bu məsələ həmişə bəşəriyyəti maraqlandırmışdır ki, həyatın məqsədi nədir? Yəni insan nə üçün yaşayır və əslində insanın yaşamaqda məqsədi nə olmalıdır? Digər tərəfdən, əgər İslam baxımından yaşamaq istəsək, belə deməliyik ki, – bu bəhsin kökü də əslində elə budur – peyğəmbərlərin göndərilməsində məqsəd və onun əsl qayəsi nədir?

Şübhəsiz, peyğəmbərlərin göndərilməsinin məqsədi onların yol göstərəcəyi insanların həyatının məqsədindən ayrı deyil. Çünki peyğəmbərlər bəşəriyyəti bir sıra hədəflərə istiqamətləndirmək üçün göndərilmişlər.

Bir az da irəli getsək, digər bir bəhslə qarşılaşacağıq ki, “yaradılışın məqsədi” nədir? Əşyaların və xüsusilə insanın yaradılışı hansı məqsədi daşıyır? “Yaradılışda məqsəd nə-

dir?" ifadəsi bəzən bu mənadadır ki, Yaradanın yaradılışda məqsədi nədir? Yəni Yaradanın nə məqsədi var və Onun yaratmasının amili, səbəbi və təhrikedicisi nə olmuşdur? Bu mənada Yaradanın məqsədi ola bilməz. Çünki məqsəd stimul, yəni faili (iş görəni) bu işə vadar və təhrik edən deməkdir. İş görənin işi görməsinə səbəb olan şeydir və əgər (o amil) olmasaydı, fail işi görməzdi. Biz Allah haqqında bu mənada failin məqsəd və qayəsinin olması qənaətinə gələ bilmərik. Çünki fail öz işi ilə bu və ya digər məqsədə çatmaq istəyir. Faili (işə) vadar edən məqsəd (yəni failin fail olmasına bais olan şey), təbii ki, onun öz işi ilə çatmaq istədiyi şeydir və bu, failin çatışmazlığını (natamam olduğunu) göstərir. Yəni bu növ məqsədlər yalnız potensial faillər və məxluqat haqqında doğrudur. Yaradıcı haqqında isə düzgün deyil. Bu növ məqsədlər güdmək kamilləşməklə əlaqəlidir. Yəni fail öz işi ilə onda olmayan şeyi əldə etmək istəyir.

Bəzən isə yaradılışda məqsəd dedikdə işi görənin məqsəd və qayəsi yox, əksinə, işin öz məqsədi nəzərdə tutulur. İşin qayəsi budur ki, hansı işi nəzərdə tutsaq, bu, bir məqsəd və kamala doğrudur və o kamal üçün yaradılmışdır. Bu iş o kamala yetmək üçün görülmüşdür. Fail bu işi özü kamala çatmaq üçün yox, əksinə, iş öz kamalına çatsın deyər görmüşdür. Bu, o deməkdir ki, iş özü təkamülə doğrudur. Əgər biz yaradılış qanununu belə hesab etsək ki, hər bir iş vücuda gəldiyi ilk andan kamala doğru hərəkət edir, bu halda yaradılışın qayəsi var.

Həqiqət də budur, yəni əsas etibarını ilə vücuda gələn hər bir şeyin gözlədiyi kamal var və o kamala çatmaq üçün ya-

radılmışdır. Ümumiyyətlə, bu aləmin qanunu belədir, hər bir şeyin varlığı natamamlıqdan başlayır və yolu təkamül yoludur ki, özünə layiq və çatması mümkün olan kamala çatsın.

“İnsanın yaradılışında məqsəd nədir?” sualının cavabını “insanın mahiyyəti”ndə axtarmaq lazımdır. İnsanın mahiyyəti nədir? Onda hansı istedadlar yatmışdır? İnsanın hansı kamilliklərə çatması mümkündür? İnsanın çatması mümkün olan hər bir kamal haqqında danışmaq lazımdır, çünki insan o kamilliklər üçün yaradılmışdır. Əlbəttə, “hikmət” bir işin hansısa məqsəd üçün görülməsi etibarilə deyildiyindən qayə və ya hikmət deməyimizin fərqi yoxdur.

Demək, insanın yaradılış məqsədi və qayəsi haqqında ayrıca söhbət etməyimizə lüzum yoxdur. Əksinə, bu, insanın necə bir varlıq olması, onda hansı istedadların gizlənməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, məsələni rəşional və fəlsəfi baxımdan deyil, islami baxımdan araşdırdığımız üçün, İslamın insan haqqında hansı baxışa malik olduğunu nəzərə almalıyıq. İslamın tanıdığı insanda hansı kamilliklərin istedadı var ki, onlar üçün yaradılmışdır? Təbii ki, peyğəmbərlərin göndərilməsi də insanın kamilləşməsi üçündür.

Hamının yekdilliklə qəbul etdiyi bir məsələ budur ki, peyğəmbərlər insanın əlindən tutmağa, ona kömək etməyə gəlmişlər. Əslində insan həyatında elə bir boşluq və çatışmazlıq var ki, fərdi insan, hətta ictimai insan belə, digər adi insanların gücü ilə onu doldura bilmir və yalnız vəhyin köməyi ilə bir sıra kamilliklərə doğru hərəkət edə bilər.

Demək, peyğəmbərlərin göndərilməsinin insanın təkamülü və onun yaradılış qayəsinə çatdırılması olan məqsədi haqqında da bu cür ümumi şəkildə söhbət olunmamalıdır və buna ehtiyac yoxdur.

Hər bir fərdin fərdi baxımdan həyat məqsədinin nə olmalı olduğu haqqında da bu şəkildə ümumi bəhs oluna bilməz. (Bunun cavabı) ümumi olaraq budur ki, biz nə ola bilərik? Bizdə hansı potensial istedadlar var ki, onları aktuallaşıdır bilərik? Həyatımızın məqsədi də bunlar olmalıdır. Amma bu-raya qədər bəhslər ümumi və üstüörtülüdür. Görməliyik ki, Quran özü insanın məqsədi haqqında daha təfərrüatlı və daha konkret söhbət açmışdır, ya yox? İnsanın nə üçün yarandığını söyləmişdirmi? Peyğəmbərlərin nə üçün göndərilməsi haqqında söhbət açmışdirmi? Demişdirmi ki, insanlar nə üçün yaşayırlar?

Biz əksər hallarda ümumi mənada – haqlı olaraq – deyirik ki, insan səadətə qovuşmaq üçün yaradılmışdır və Allah da insanın yaradılışında (özü üçün) bir məqsəd və mənfəət güdmür. O, insanı səadətə çatmaq üçün yaratmışdır. Amma insan vücudun (varlığın) elə bir mərtəbəsində, elə bir vəziyyətdədir ki, öz yolunu özü azadcasına seçməlidir. İnsanın hidayət olunması *təkvini* (genetik), təbii və məcburi yox, *təklifi* və *təşrii*dir (qanunlar, şəriət hökmləri vasitəsilədir). Buna görə də insan yol göstərildikdən sonra bəzən yaxşı seçim, bəzənsə pis seçim edir. *“Biz ona haqq yolu göstərdik. İstər minnətdar olsun, istər nankor olsun”.*¹

---

¹ İnsan, 3

İnsanın Səadəti Haqqında Müxtəlif Nəzəriyyələr

1. Elm və iradədə güclü olmaq

Bu (elm və iradədə güclü olmaq) düzgün mətləbdir. Amma, görəsən, insan səadətini Quran nədə görür? (Elm və iradənin güclü olması nəzəriyyəsinə inananlar) Adətən, belə deyirlər: İnsanın yaradılış məqsədi, insanın səadəti ondan asılı olan şey və təbii ki, peyğəmbərlərin göndərilməsinin məqsədi elm və iradə baxımından güclü olmaqdır. Allah insanı bir tərəfdən bilikli və məlumatlı olmaq üçün yaratmışdır və insanın kamilliyi daha çox bilməkdədir. Digər tərəfdən isə, güc və bacarıq üçün yaratmışdır ki, nə istəsə edə bilsin, iradəsi möhkəm və güclü olsun. İstədiyini həyata keçirə bilsin. Buğda dənəsinin yaradılışında məqsəd, yaxud buğda dənəsinin xüsusiyyəti budur ki, sünbülə çevrilsin. Bir qoyunun səadəti maksimum halda budur ki, ot-ələf yesin və kökəlsin. İnsanın imkanları isə bunların fəvqündədir. O, budur ki, “bilsin” və “bacarsın”. Mümkün qədər çox bilsin və mümkün qədər çox bacarsın. Belə bir insan öz insanlıq qayəsinə və məqsədinə daha yaxındır.

2. Təbiət nemətlərindən daha çox faydalanmaq

Bəzən deyirlər: İnsanın həyatında məqsəd səadətdir. Belə ki, insan dünyada yaşadığı müddətdə bacardığı qədər yaxşı və xoş gün keçirməlidir. Təbiət və yaradılış nemətlərindən daha çox faydalanmalıdır. Bu dünyada – istər təbii amillər tərəfindən, istərsə də öz həmnövləri tərəfindən – çox az əzab-

əziyyət çəkməlidir. Səadət də bundan başqa bir şey deyil. Demək, bizim yaradılışımızda məqsəd budur ki, bu dünyada öz varlığını və ətraf aləmdən bacardıqca çox faydalanacaq. Yəni maksimum həzz alacaq və minimum əziyyət çəkəcək. Əlavə edirlər ki, peyğəmbərlər də bu məqsəd üçün gəlmişlər. Gəlmişlər ki, insanların yaşayışını səadətə, yəni mümkün olan ən çox həzzə və ən az əziyyətə yaxınlaşdırırlar. Peyğəmbərlərin axirət məsələsindən söhbət açması da dünya məsələsinin ardınca gəlir. Yəni insanın səadəti üçün bir yol təyin etmişlər. Təbii olaraq bu yola tabe olmaq üçün bir mükafat təyin olunmalıdır. Ona qarşı çıxmaq da bir cəza təyin etmək zərurəti yaradır. Axirət də asılı olaraq təyin olunan digər hər bir cəza kimi dünyadan asılı olaraq təyin olunmuşdur ki, onların dünyada gətirdiyi qanunlar əbəs və mənasız olmasın. Çünki peyğəmbərlər özləri icraedici güc olmamışlar və dünyada insanlara mükafat və ya cəza verə bilməzdilər. Buna uyğun olaraq axirət aləmi yaradıldı ki, yaxşı əməl sahibləri mükafatlandırılınsın, pis əməl sahibləri isə cəzalandırılsın.

Qurana Görə Yaradılışın Məqsədi

Amma Quranda biz bu sözlərin heç birinə rast gəlmirik və orada deyilənlər bu şəkildə deyil. Quranda bir yerdə aydın şəkildə buyurur: *“Mən cinləri və insanları yalnız Mənə ibadət etmək üçün yaratdım!”*¹ (Ayədə) İnsanın və “cin” adlandırılan digər bir varlığın yaradılış məqsədi ibadət hesab olunmuş-

---

¹ Zariyat, 56

dur. Ola bilər ki, bunu başa düşmək bizim üçün çətin olsun və düşünək ki, axı, ibadətın Allaha nə xeyri var? – Əlbət ki, ona bir xeyri dəyə bilməz. – Eləcə də insana ibadətın nə xeyri var ki, Allaha ibadət etmək üçün yaradılsın? Amma hər halda Quran bu məsələni tam aydın şəkildə açıqlamışdır. Yəni, ibadəti yaradılışın qayəsi kimi göstərmişdir.

Quran bəzi ayələrdə axirəti ikinci dərəcəli bir məsələ hesab edən bu nəzəriyyədən fərqli olaraq buyurur: “Əgər Qiyamət olmasa yaradılış əbəsdir”. Yəni, onu qayə kimi göstərir. Bu məntiq Quranda çox təkrarlanmışdır: “*Yoxsa sizi əbəs yerə yaratdığımızı və (Qiyamət günü dirilib haqq-hesab üçün) hüzzurumuza qaytarılmayacağınızı güman edirdiniz?*”¹ (Əbəs sözü hikmət sözünün müqabilidir və həqiqi qayəsi olmayan bir şeyə deyilir). Yəni, sizin yaradılışınızda bir hikmət yoxdurmu? (Yaradılışın) Müdrikcəsinə bir qayəsi yoxdurmu? Bu yaradılış əbəs, mənasız və faydasızdır mı? Əlavə izahı isə budur: “*(Qiyamət günü dirilib haqq-hesab üçün) Hüzzurumuza qaytarılmayacağınızı güman edirdiniz?*” Yəni, əgər Allaha qayıdış olmasa, yaradılış əbəsdir.

Quran çoxsaylı ayələrdə (dəfələrlə) Qiyamət məsələsini yaradılışın haqq olması və batil olmaması məsələsi, yaradılışın əbəs və mənasız olmaması ilə birgə vermiş və əslində əsaslandırma aparmışdır. Quranda Qiyamət haqqında verilən bir əsaslandırma apriori əsaslandırmadır. Yəni belə əsaslandırılır ki, bu aləmin Tanrısı var və bu Tanrı əbəs iş görmür. Onun işi haqdır, batil və oyuncaq deyil. Yaradılışın belə

---

¹ Muminun, 115

bir hikmətli Yaradanı var. Qayıdış Pərvərdigara doğrudur. Əslində bu aləmin yaradılışına haqq qazandıran Qiyamət və Allaha qayıdışdır.

Biz Quranda əsla bu məntiqə rast gəlmirik ki, insan mümkün qədər çox bilmək və mümkün qədər çox bacarmaq üçün yaradılmışdır. Bildiyi və bacardığı zaman yaradılış öz məqsədinə çatmış olsun. Əksinə, (Qurana görə) insan Allaha pərəstiş üçün yaradılmışdır. Allaha pərəstiş özü məqsəddir. Əgər insan bilsə və nə qədər çox bilsə, bir o qədər də bacarsa və nə qədər çox bacarsa, amma (onda) – ibadətə giriş və başlanğıcı olan – Allahı tanımaq məsələsindən, Allaha ibadətdən əsər-əlamət olmasa, yaradılışın məqsədinə doğru bir addım belə atmamışdır, Qurana görə xoşbəxt deyildir. (Qurana görə) peyğəmbərlər bəşəriyyəti öz səadətinə qovuşdurmaq üçün gəlmişlər və onlara görə səadətə qayəsi Allaha pərəstişdir.

Təbii ki, bu mənada İslam məntiqində həyatın əsl məqsədi Məbuddan başqa bir şey ola bilməz. Yəni Quran insanı formalaşdırmaq, ona məqsəd və amal vermək istəyir. İslamın vermək istədiyi məqsəd və amal yalnız Allahdır. Bundan başqa qalan hər bir şey müstəqil və əsas məqsəd yox, giriş xarakterlidir.

Quranın kamil insanları təqdim etdiyi, yaxud kamil insanların dilindən danışdığı ayələrdə onları belə təqdim edir ki, onlar həyatın məqsədini yaxşı dərk ediblər və həmin məqsəd üzərində işləyirlər və ona uyğun addım atırlar. Həzrət İbrahimin (ə) dilindən deyilir:

“Mən, həqiqətən, batıldən haqqa tapınaraq (dönərək) üzümü göyləri və yeri yaradana çevirdim. Mən (Allaha) şərik qoşanlardan deyiləm!”¹

“Mənim namazım da, ibadətim də, həyatım və ölümüm də aləmlərin Rəbbi Allah üçündür!”²

Quranın bu tövhidi³ yalnız fikri bir tövhid deyil ki, insan yalnız fikir baxımından aləmin vahid başlanğıc və yaradanı olmasına inansın. Əksinə, tövhid insana xas mərhələdə də var. Yəni insan etiqad baxımından gerçəkliyin yalnız bir yaradanı olmasına inansın və məqsəd baxımından da anlasın ki, insanın yeganə məqsədinə çevirilməyə yalnız o layiqdir. Belə olan halda, təbii ki, digər məqsədlər bu məqsəddən törəmiş, şaxələnmiş olacaqdır. Yəni heç biri müstəqil və birinci olmayacaq və hamısı bu məqsədin törəməsi olacaq. Demək, İslamda hər şey – istər peyğəmbərlərin göndərilməsi məqsədi baxımından, istərsə də bir fərdin həyat məqsədi baxımından – Allah ətrafında dövr edir.

İndi bu mətləbi, yəni Quranın ibadəti yaradılışın məqsədi hesab etməsi məsələsini təhlil edirik. Kamil insanın həyat məqsədi haqqında İbrahimin (ə) dilindən oxuyuruq: *“Mənim namazım da, ibadətim də, həyatım və ölümüm də aləmlərin Rəbbi Allah üçündür!”⁴* Məqsəd ixlasdır. Məqsəd vücuduna Allah düşüncəsindən başqa heç bir şeyin hakim kəsilmədiyi *müxlis* (paklaşmış) və *müxləs* (paklaşdırılmış) bəndədir.

---

¹ Ənam, 79

² Ənam, 162

³ Tövhid Tanrını hər bir baxımdan bir və yeganə bilməkdir. – Red.

⁴ Ənam, 162

Peyğəmbərlərin nə üçün gəlməsi məsələsi ilə bağlı Quranda müxtəlif təbirlər var. Bir yerdə buyurur: *“Ya Peyğəmbər! Həqiqətən, Biz səni (ümmətinə) bir şahid¹, bir müjdəçi və bir qorxudan kimi göndərdik! (Biz səni) Allahın izni ilə Ona tərəf çağıran və nurlu bir çıraq olaraq göndərdik!”*² Peyğəmbər ümmətin əməllərinə şahiddir. O, peyğəmbərlərin dəvət etdiyi yaxşı əməllərlə bağlı müjdəçi və pis işlərlə bağlı qorxudandır. O, Allaha doğru dəvət edəndir. Biz səni göndərdik ki, insanları Allaha doğru dəvət edəsən və bu özü məqsəddir.

Digər ayələrdə peyğəmbərlərin bəzisi və ya hamısı haqqında ümumi bir ifadə ilə buyurur: *“Onları zülmətlərdən nura çıxartmaq üçün”*. Qaranlıqlardan çıxarıb aydınlığa daxil etmək üçün.

Demək, bəzi ifadələrdən tam aydın olur ki, insanlar Allahu tanımağa dəvət olunmuşlar. Peyğəmbərlər (ə) xaliq və məxluq arasında birləşdirici halqa, bu ikisi arasında vasitədir.

Peyğəmbərlərin Göndərilməsinin Digər Məqsədi – İctimai Ədalət

Digər bir ayədə tam aydın şəkildə başqa bir şey peyğəmbərlərin göndərilməsinin məqsədi kimi göstərilmişdir və o “ictimai ədalət”dir: *“And olsun ki, Biz peyğəmbərlərimizi açıq-aşkar dəlillərlə (möcüzələrlə) göndərdik. Biz onlara birlikdə (Allahın hökmlərini bildirən səmavi) kitab və ədalət tə-*

---

¹ Quranda deyildiyi mənada

² Əhzab, 45-46

*rəzisi (şəriət) nazil etdik ki, insanlar (bir-biri ilə) ədalətlə rəftar etsinlər. Biz həddindən artıq möhkəm olan və insanlara fayda verən dəmiri də icad (nazil) etdik”.*¹

Bu ayə buyurur ki, öz peyğəmbərlərimizi bütünlüklə aydın dəlil və şahidlərlə göndərdik. Onlarla birgə kitab və ölçü də (qanun, yaxud başqa bir şey) göndərdik ki, insanlar ədaləti əsas götürsünlər. Ədalət məsələsi insanlar arasında yayılsın və möhkəmlənsin.

Bu hesabla, peyğəmbərlərin və onların Allahın işi olan, məqsədli olması zəruri olan və məqsədsiz olması mümkün olmayan göndərilmələrinin məqsəd və amalı nədir?

Bu ayədə Allah buyurur ki, peyğəmbərlərin göndərişi insanlar arasında ədalət yaratmaq üçündür. Deməli, bütün peyğəmbərlər ədaləti bərqərar etmək üçün gəlmişlər. Burada (peyğəmbərlərin göndərilməsinin səbəbini göstərən – Red.) fəlsəfə dəyişmişdir.

Yaradılışın Başlıca Məqsədi

Allahı Tanımaq, Yoxsa İctimai Ədalətdir?

Burada iki şəkildə düşünmək olar. Biri budur ki, əsas məqsəd insanlar arasında ədalət yaratmaqdır. Amma – İbn Sina kimilərinin də əsaslandığı kimi – insanlar arasında həqiqi ədalət yalnız onların arasında ədalətli qanun olduğu zaman bərqərar ola bilər. Ədalətli qanun isə iki səbəbə görə bəşər tərəfindən irəli sürülə bilməz (ədalətli qanunu bəşərin

---

¹ Hədid, 25

Tanrısı tanıtmalıdır). (İki səbəbdən) Biri budur ki, bəşər həqiqəti ayırd etməyə qadir deyil. Çünki Özünü qərəzlərdən uzaq tuta bilməsi mümkün deyil. Digəri isə budur ki, bəşərin çıxardığı qanunun icra zəmanəti yoxdur. Çünki bəşər təbiəti özünü başqasından önə salmaq üzərində qurulmuşdur. Qanunun onun xeyrinə olduqca onunla uyğunlaşır. Ziyanına olduğu halda onu rədd edir. Buna görə də qanun elə bir şəkildə olmalıdır ki, bəşər onun qarşısında tabeçilik göstərsin. Belə bir qanun yalnız Allah tərəfindən ola bilər ki, bəşər öz vicdanının dərinliklərində ona qarşı çıxmaqdan qorxsun.

Demək, ədalətin bərqərar olması üçün ədalətli qanun lazımdır. Ədalətli qanun da Allah tərəfindən olmalıdır. Ədalətli qanunun icra zəmanəti olması üçün Allah tərəfindən mükafat və cəza təyin olunmalıdır və insanların bu mükafat və cəzaya iman bəsləməsi üçün Allahın özünü tanımaları lazımdır. Deməli, Allahı tanımaq bir neçə vasitə ilə ədalətin bərqərar olmasına bir vasitədir.

Hətta (bu istinada əsasən, demək olar ki,) ibadət insanların qanunvericini unutmamaları, onunla daim əlaqədə olmaları üçün vacib edilmişdir. Yadlarında olsun ki, onların Tanrısı var, onlara nəzarət edir və onların arasında ədalətli qanunlar təyin edən də o Allahdır.

Buna əsasən, əgər təkcə bu ayəyə nəzər salsaq, deməliyə ki, peyğəmbərlərin göndərilməsində başlıca məqsəd insanlar arasında ədalətin bərqərar olmasıdır. Allaha çağırış isə ikinci dərəcəlidir və qanunvericini tanımaq, ondan çəkinmək məqsədi daşıyır. Əks təqdirdə, Allaha çağırış, Allahı tanımaq birincilik təşkil etmir və bu məntiqə əsaslanır.

Üç Məntiq

Demək, əslində bizim üç məntiqimiz var. Baxıb görək, hansını qəbul etməliyik.

Bir məntiq yuxarıda söylədiyimizdir. Əlbəttə, (bu versiyanın) tərəfdarı yoxdur. Əbu Əli Sina kimiləri isə qəti təsdiq olaraq söyləməmişlər. Bu məntiqə görə, peyğəmbərlərin göndərilməsində məqsəd yalnız insanlar arasında ədalətin bərqərar olunması və əslində insanların bu dünyada xoşbəxt yaşamasıdır. Allahı tanımaq və Ona iman gətirmək məsələsi isə tamamilə giriş xarakterlidir. Çünki insanlar Allahı tanımadıqca, axirətə inanmadıqca ədalət bərqərar olmaz. Demək, iman ədalətə girişdir.

İkinci məntiq birincinin tam əksidir. Belə ki, Allahı tanımaq, Allaha ibadət etmək, Allaha yaxınlaşmaq əsas məqsəd, ədalət isə ikinci dərəcəli məqsəddir. Bəşər bu dünyada mənəviyyata nail olmaq üçün yaşmalıdır və bəşərin yaşaması yalnız cəmiyyətdə mümkündür. İctimai həyat da ədalət sayəsində gerçəkləşir. Demək, qanun və ədalət hamısı insanın bu dünyada rahat şəkildə Allaha ibadət edə bilməsi üçündür. Əgər bu olmasa, ədalətin heç bir dəyəri yoxdur.

Deməli, bu gün bu qədər önəm verdiyimiz və ədalət sahəsində müzakirəyə çıxardığımız ictimai məsələlər peyğəmbərlərin məqsədidir. Amma ilkin məqsəd deyildir, əksinə, ikinci dərəcəli məqsədlərdir. Yəni başqa bir məqsədə girişdir.

Burada üçüncü bir nəzəriyyə də var və o budur ki, bizim peyğəmbərlərin göndərilməsi, yaradılış və həyat üçün mütələq, bir məqsəd nəzərdə tutmağımızın, birini əsas, qalanlarını

isə giriş hesab etməyimizin nə zərurəti var? Ola bilər ki, peyğəmbərlərin iki məqsədi olduğunu deyək. Yəni iki ayrıca, biri digərinin girişi olmayan məqsəd üçün göndərilmişlər. Bunlardan biri, bəşər və Allah arasında əlaqə halqasıdır ki, bəşər Allaha pərəstiş etsin, digəri isə bəşər arasında ədalətin bərqərar olmasıdır. Bunların heç biri digərinin girişi deyil, hər ikisi əsas məqsəddir. Gördük ki, Quranda hər iki məqsəd öz əksini tapmışdır. Hər ikisinin birincilik təşkil etməsinə, heç birinin digərinin girişi olmamasına nə maneə var?

Bu mətləbin bənzəri Quranın bəyan etdiyi digər məsələlərdə də mövcuddur. Misal üçün, Quran nəfsin saflaşdırılması üzərində dayanmışdır. Şübhəsiz, Quran nəfsi saflaşdırmaq və təmizləmək, digər baxımdan səmərələşdirmək və inkişaf etdirmək adlandırdığı məsələ üzərində dayanmış və buyurmuşdur: *“Nəfsini (günahlardan) təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır! Onu (günaha) batıran isə, əlbəttə, ziyana uğrayacaqdır”*.¹ (Ayə) İnsanın nicatını nəfsi təmizləməkdən asılı hesab edir. İslam baxımından, nəfsi saflaşdırmaq özü məqsəddirmi? İnsanın yaşamasında, peyğəmbərlərin göndərilməsində, insanın yaradılışında nəfsi saflaşdırmaq məqsəddir, yoxsa giriş? Əgər girişdirsə, nəyin girişidir? Allahı tanımağın, Tanrıya qovuşmağın və Ona ibadətin girişidirmi? Yaxud ictimai ədalətin bərqərar olmasının girişidirmi? Belə ki, peyğəmbərlər ictimai ədaləti bərqərar etməyə gəlmişlər. Onu bərqərar etmək üçün insanda ictimai həyata uyğun gəlməyən bir sıra xüsusiyyətləri qəbahət, uyğun gələnlərini isə fəzilət və dəyər adlandırmağa məcbur olmuş və “insan

---

¹ Şəms, 9-10

özünü ictimai əxlaqa uyğun gəlməyən həsəd, təşəxxüs, ücb, xudbinlik, ehtiraslılıq və s. xüsusiyyətlərdən təmizləməli və ictimai əxlaq olan, ictimai ədalətə kömək edən doğruluq, əmanətdarlıq, yaxşılıq etmək, sevgi bəsləmək, təvazökarlıq və s. bir sıra digər xüsusiyyətlərlə süsləməlidir”, – demişlərmi? Yoxsa prinsipcə nəfsi saflaşdırmaq özü bunları nəzərə almadan ayrıca məqsəddir?

İndi bunların hansı birini qəbul etməliyik?

Bizim fikrimizcə, Quran şirki heç bir mənada qəbul etmir. Quran, sözün tam mənasında, tövhid kitabıdır. Bu mənada tövhid kitabıdır ki, Allahın bənzəri olması qənaətində deyil (zatda tövhid): *“Ona bənzər heç bir şey yoxdur”*.¹ Bu anlamda tövhid kitabıdır ki, sifət və adlardan maksimum kamillik ehtiva edənini Allaha aid edir: *“Ən gözəl adlar (əsməül-hüsna) yalnız Ona məxsusdur!”*² *“Ən yüksək sifət isə Allaha məxsusdur”*.³ Bu mənada tövhid kitabıdır ki, Allahın zatında heç bir çoxluğu qəbul etmir. Bu mənada tövhid kitabıdır ki, Allahın qarşısında heç bir iş görən (fail) tanımır və bütün iş görənləri Allahın sırasında qəbul edir. “La haulə və la quvvətə illa billah”⁴ ifadəsinin mənası da budur. Bu anlamda tövhid kitabıdır ki, kainat üçün Allahdan başqa heç bir məqsədi əsas, müstəqil və son məqsəd hesab etmir. O cümlədən insan üçün də istər *təkvini* (təbii, yaradılışdan gələn, genetik) hərəkətində, istərsə də *təklifi* və *təşrii* (qanunlar, şəriət hökmləri ilə bağlı) hərəkətində Allahdan başqa məqsəd tanımır.

---

¹ Şura, 11

² Taha, 8

³ Nəhl, 60

⁴ Allahdan başqa güc və qüvvət yoxdur” – Red.

İslamın istədiyi insanla fəlsəfi məktəblərin istədiyi insan yerdən göyədək fərqlidir. İslamın dediyi bir çox şeylər başqalarının dedikləri ilə eynidir, birdir. Amma eyni baxışla deyil. İslam həmişə məsələlərə tövhid və ilahi baxımdan yanaşır. Məsələn, bəşər öz fəlsəfəsində belə bir nəticəyə varmışdır ki, bizim dünyamıza bir sıra sabit və dəyişməz qanunlar hakimdir. Quran da həmin mətləbi deyir. Amma həmin ifadə ilə yox, əksinə, ilahi baxışla: *“Sən Allahın qoyduğu qayda-qanunda heç bir dəyişiklik tapmazsan!”*

Quran ədalət prinsipini qəbul edir. Hətta ona fəvqəladə önəm və dəyər verir. Amma buna görə yox ki, ədalət son qayədir, yaxud ədalət insanın bu dünyada xoş həyat sürməsinə bir giriş qapısıdır. O xoş gün ki, biz onu dərk edirik. Əksinə, dünyanın xoş həyatını da (yəni insanın xalis Allah üçün olmasını) bir növ tövhidin sayəsində gerçəkləşəcəyini hesab edir və onun girişi sayır.

İnsan Səadətini Yalnız Allah Təmin Edir

Quranın insanı elə bir varlıqdır ki, onun səadətini Allahdan başqa heç bir şey təmin edə bilməz. Yəni insan elə bir yaradılmış varlıqdır ki, onda səadət baxımından mövcud olan boşluğu Allah zatından başqa heç nə doldura, onun tam razılığını təmin edə, onu doyura bilməz. *“O kəslər ki, Allaha iman gətirmiş və qəlbləri Allahı yad etməklə aram tapmışdır. Bilin ki, qəlblər (möminlərin ürəkləri) yalnız Allahı*

---

¹ Fatir, 43

*yad etməklə aram tapar!*¹ Bu, çox maraqlı söz və ifadə möcüzəsidir. O kəslər ki, iman gətirmişlər və qəlbləri Allahı yad etməklə aram tapmışdır. Burada iqrari bir məsələ qeyd olunmuşdur ki, qəlbləri Allahı yada salmaqla aram tapar və digər insanların qəlbi başqa şeyləri yada salmaqla aram tapar. Amma o başqa şeyləri inkar edir və xəbərdarlıq ifadə edən “əla” (agah olun, bilin! – Red.) ədatından istifadə edir, məlumat və bilgi verir, mühüm bir xəbəri elan edir. “Bi zikrilah” (Allahın zikri, yadı ilə) ibarətini də qabağa salmışdır. Filoloqların təbirincə, qaydaya görə sonda gəlməli olan sözü önə keçirmək “məhdudiyət” (yalnız) ifadə edir. Çünki ərəb dili qrammatikasına görə fel və ön qoşma ilə qoşulduğu sözün aid olduğu ifadələr feldən sonra işlənməlidir.

Demək, bu cümlənin mənası belədir: Yalnız Allahı yada salmaq və Ondan qeyrisini unutmamaq ürəkləri aram edər. Bəşərin pərişan və maraqlı dolu qəlbini və onun səadətini yalnız Allah təmin edir. Başqa hər bir şey müqəddimədir, girişdir. Yəni bu, insan mənzillərindən biridir, son mənzil deyil. Buna görə ibadət də belədir. (Quran) buyurur: *“Mənə ibadət et və Məni anmaq üçün namaz qıl!”*² Məqsəd anmaq, yad etməkdir. *“Həqiqətən, namaz (insanı) çirkin və pis əməllərdən çəkindirər”*³ ayəsi namazın xüsusiyyətini açıqlayır. Məqsədi üçün isə buyurur: *“Allahı yad etmək, şübhəsiz ki, daha böyükdür”*.⁴ İslam insanın ibadət, Allaha yaxınlaşmaq, Onu ta-

---

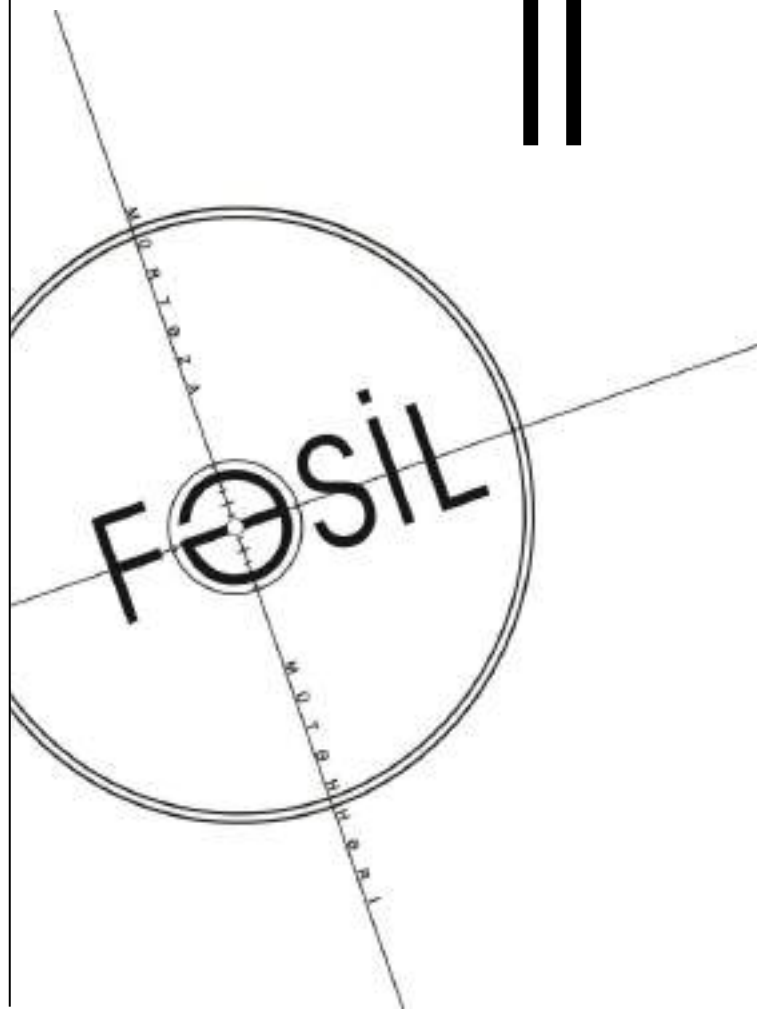
¹ Rəd, 28

² Taha, 14

³ Ənkəbut, 45

⁴ Ənkəbut, 45

nımaq və anmaq üçün yaradıldığını bildirir. Əlbəttə, elə bu-
radaca insan üçün qüdrət və güc də yaranır. Amma hər şeyi
bilmək və qüdrət də əsas məqsəd yox, girişdir. Nəfsi saflaş-
dırmaq da belədir. Bütün bunlar hamısı ikinci dərəcəli məq-
sədlərdir. Biri üçün məqsəd, digəri üçün isə vasitədir.

||

Fərdi və İctimai xlaqın Kökü

İnsan öz insanlıq yaşayışında istər fərdi, istər ictimai həyatında bir sıra qeyri-maddi məqsədlərə ehtiyaclıdır. Biz hələlik bir fərdin fərdi həyatında mənəvi və qeyri-maddi məqsədlərə, dəyərlərə ehtiyacından danışmırıq. Çünki hələlik onlara ehtiyacımız yoxdur. Ola bilər ki, bu, ictimai bəhslərimizin gedişatında aydın olsun. Amma dəqiq məlum olan budur ki, hər bir ictimai məktəb fərdlər üçün bir sıra müştərək məqsədlərə ehtiyaclıdır. Çünki əgər məqsədlər müştərək olmasa, həqiqi mənada ictimai həyat, yəni təşkilatlanmış həyat mümkün olmayacaq. Çünki ictimai həyatın mənası əməkdaşlıqdır. Əməkdaşlıq müştərək məqsədlər sahəsində mümkündür. Əgər işdə müştərək məqsəd olmasa, fərdlər arasında əməkdaşlıq mümkün deyil. Müştərək məqsəd geniş mənada maddi və mənəvi məqsədi əhatə edir. Ola bilər ki, bəzi fərdlərin müştərək məqsədi maddi məqsəd olsun.

Buna fərdlərin qurduğu ticari və sənaye şirkətlərini misal göstərmək olar. Bir qrup kapitalist toplaşır və bir ticari, yaxud sənaye şirkəti təsis edir. Yaxud bir nəfər kapital sahibi və bir və ya bir neçə nəfər bacarıqlı fərd bir-birləri ilə müqavilə bağlayırlar; iş və bacarıq birindən, maya isə digərindən. Sonra isə müştərək iş görürlər. Demək, müştərək məqsəd geniş mənədadır.

Amma insan cəmiyyətini sırf bu yolla və bir şirkət şəklində idarə etmək olmaz. Yəni bu mümkün deyil ki, bəşərin ictimai həyatının əsası yalnız böyük bir şirkət olsun. Əlbəttə, bizim fikrimizcə, olmaz. Amma bəzilərinin fərziyyəsi buna əsaslanır.

İctimai Əxlaqın Kökü Haqqında Müxtəlif Nəzəriyyələr

1. Rasselin nəzəriyyəsi: fərdi mənəfe

Cənab Rasselin əxlaq nəzəriyyəsi buna əsaslanır. Çünki ictimai əxlaqın fərdi mənafedən başqa bir kökü olmadığı qənaətindədir. Onun fikrincə, ictimai əxlaq əslində insanların bir-biri ilə bağladığı müqavilədir. Çünki bütün fərdlər bu mətləbi aydın dərk edirlər ki, mənafelərinin daha yaxşı qorunması bir-birlərinin hüququna və varlığına hörmətlə yanaşmaqdadır. O, misal göstərir. Misal üçün, mən xarakterim etibarlı ilə qonşunun inəyinin də mənəmə olmasına, onu da öz əlimə keçirməyə meyilliyəm. Amma bunu da yaxşı bilirəm ki, mən bu işi görərəmsə, qonşu da əks-təsir göstərəcək və mənəmə inəyimi aparacaq. Beləcə, digər qonşu da bu

işi görəcək. Mən daha çox mənfəət əldə etmək əvəzinə, daha çox ziyan görəcəyəm. Elə isə deyirəm: Məsləhət budur ki, mən sənin haqqına hörmətlə yanaşım, sənin inəyini sənə məxsus bilim ki, mənim inəyim də özümə məxsus olsun.

Rassel ictimai əxlaqın kökünü fərdi mənafeyin qorunmasında görür. Əslində fərdlərin bir-birinin hüquqlarına hörmətini bir qrup şərikin bir-birlərinin hüquqlarına hörmətlə yanaşması qəbilindən hesab edir. Çünki fərdin mənafeyini əməkdaşlıqda görür.

Bu nəzəriyyənin tənqidi

Deyirik ki, oğruların da əlaqələri bu şəkildədir. Bir qrup oğru oğruluq etmək, yolu kəsmək üçün sözləşir. Öz aralarında ədalətli olmağı qərara alırlar və bir-birlərinin hüquqlarına hörmətlə yanaşırlar. Çünki bu işin təkbaşına mümkün olmadığını bilirlər. Başqa sözlə, hamısının bir-birinə ehtiyacı var və hamısı bir-birinə ehtiyacları olduğu üçün də bir-birinin hüquqlarına hörmətlə yanaşırlar. Bu səbəbdən də biz daim deyirik ki, Rasselin şüarı fəlsəfəsi ilə fərqlidir. Şüarı humanist şüardır. Amma fəlsəfəsi isə humanizmin kökünü qazıyır. Çünki o, ictimai əxlaqın kökünü fərdi mənafeədə görür. Bu əxlaq o fərdə hakim ola bilər ki, öz mənafeyini başqaları ilə əməkdaşlıqda görür və başqalarının əks-təsirindən qorxur. Nə vaxtsa bir qrup eyni gücə, eyni imkanlara malik olarsa, təbii ki, bir-birini nəzərə alacaqdır. Amma bir şəxs nə vaxtsa güc baxımından elə bir səviyyəyə yüksəlsə və başqalarının heç bir iş görə bilməyəcək qədər zəif olduğuna tam əmin olarsa, bu əxlaqi prinsiplərə riayət etməsinə səbəb yoxdur. Nə üçün də riayət etməlidir?

Misal üçün, Nikson və Berejnev¹ bir-birinin qarşısında yer alarlarsa, eyni gücdə və eyni bacarıqda olduqları üçün hesab edəcəklər ki, mənafeləri bir-birini yola verməklə təmin olunur. Amma onların hər biri zəif bir xalq qarşısında yer aldıqda artıq bu işə bir səbəb qalmır. Bu halda Rasselin Amerikaya, misal üçün, “siz Vyetnamla nə üçün savaşırsınız, bu qeyri-insani işdir” etirazı absurd və mənasız söz-söhbət olacaq. Çünki qeyri-insani nədir? Amerika üçün savaşımağın nə zərurəti var?

Hər halda bu bir məktəbdir və şübhəsiz ki, çox dəyərsiz məktəbdir. Yəni əsas etibarını ilə güc sahibinə güc tətbiq etməyə icazə verir. Bu, doğru sözdür, amma artıq əxlaq deyil. Çünki güclüyə fərman verə bilmir ki, zəifin sənə qarşı bir iş görə bilməyəcəyini yaqin bildiyin halda, bu işi görmə. Buna bir səbəb yoxdur. Nə üçün etməsin? Bu iş belə bir məktəbdə güc sahibi üçün, şübhəsiz, icazəlidir. Deməli, başqa bir şeyin ardınca getmək lazımdır.

2. Fərdi mülkiyyətin ləğv olunması

Ola bilər ki, bir məktəb həmin müştərək maddi məqsədlər əsasında qurulsun. Amma sözügedən fəsadların aradan qaldırılması üçün başqa bir yol təklif etsin və desin: “Biz insanların bir-birinin hüquqlarını pozmasının səbəblərini araşdırmalı və sonra o səbəbləri aradan qaldırmalıyıq. O səbəblərin vicdani, psixi və tərbiyəvi olması zəruri deyil”. Əgər bu məktəbin ardıcılardan: “güclünün zəifə təcavüzü halında onun qarşısında hansı maneə durur?” – deyə soruşsan, de-

---

¹ Dövrün Amerika və Sovet dövlət başçıları.

yirlər: “Əvvəldən cəmiyyəti elə qurmaliyq ki, onda güclü və zəif olmasın”. Fərdlərin güclü və zəif olmasının kökü nədədir? Biz bu kökü kəsdikdə cəmiyyətin bütün fərdləri bir səviyyədə yer alacaqlar. Bu zaman, təbii ki, eyni gücdə olduqlarından bir-birlərinin hüquqlarına hörmətlə yanaşacaqlar. O kök mülkiyyət prinsipidir. Çünki bütün ictimai, siyasi və iqtisadi güclər buradan qaynaqlanır. Mülkiyyəti aradan qaldırın ki, bütün fərdlər bir səviyyədə və eyni gücdə olsun və təbii ki, bir-birinin hüquqlarını poza bilməsin. Bu halda fərdlərin müştərək məqsədi həmin maddi həyatları olacaq. Bütün cəmiyyət həqiqi bir şirkət halına gələcək və şəriklərin heç biri digər fərdləri üstələyə bilməyəcək. Çünki gücə və bu bədbəxtliyə səbəb olan mülkiyyətdir və onu aradan qaldırmışıq.

Marksizm məktəbi təqribən belə bir məktəbdir. Bu məktəbdə mənəvi məsələlər üzərində əsla dayanılmamışdır. Vicdandan, əxlaqi vicdandan və s. söhbət açılmamışdır. Yalnız onların fikrincə, bütün pisləklərin, bədbəxtliklərin, zülmələrin və təcavüzlərin səbəbi üzərində dayanılmışdır və o səbəb mülkiyyətdir. Mülkiyyəti aradan qaldırıqda artıq cinayət alətini, cinayət vasitəsini və cinayəti aradan qaldırmış oluruq. Fərdi mülkiyyət gedib, yerini ictimai mülkiyyət tutduqda, yəni hər bir fərd öz istedadı qədərincə işlədikdə və cəmiyyətdən öz ehtiyacı qədərincə aldıqda, təbii ki, cəmiyyətdə sülh, səmimiyyət, ədalət və yaxşı əxlaq bərqərar olacaq. Kinlərin, düşmənçiliklərin, nifrətlərin və küdurətlərin kökü kəsiləcək, insanlar qardaşcasına və bir-biri ilə bərabər səviyyədə yaşayacaqlar.

Bu nəzəriyyənin tənqidi

Bu məktəbdə də heç bir mənəviyyatdan söhbət getmir və cəmiyyəti mənəvi dəyərlərin müdaxiləsi olmadan idarə etmək istəyir. Bu mətləb də natamam və yanlışdır. Çünki təcürübə göstərmişdir ki, mülkiyyəti ləğv edən cəmiyyətlərdə də zülm, təcavüz və azgınlıq aradan qalxmamışdır. Əgər onların sözü doğru olsaydı, o zaman insan kollektiv həyata keçdikcə artıq onda fəsadların baş verməsi qeyri-mümkün olmalı idi. Halbuki biz kommunist cəmiyyətlərdə neçə müddətdən bir təmizləmə, azgınlıq və s. bəhanələrlə bir-birinin törətdikləri fəsadları aşkar etdiklərini görürük. Səbəbi də budur ki, imtiyazların əldə olunmasının yeganə yolu fərdi mülkiyyət deyil. Çünki birincisi, imtiyazların hamısı pulla başa gələn imtiyazlar, alqı-satqı və s.-dən ibarət deyil. Bəşərin bir sıra digər imtiyazları var ki, onlara dəyər verir. Fərz edək ki, qadınlar arasında gözəl olanı həyatda imtiyaz sahibidir. Halbuki bu malikiyyət məsələsinə aid deyil. Yəni əgər mülkiyyət kollektivə aid olsa belə, bu imtiyaz öz yerində qalır.

Bundan daha yaxşısı və daha yüksəyi isə vəzifələr və postlardır. Bəşər üçün post və vəzifənin dəyəri pulun dəyərindən daha çox və daha yüksəkdir. Rokfeller həmişə Amerika prezident seçkilərində iştirak etmək istəyir. O, dünyanın ən varlı insanı və ya ən varlı bir neçə nəfərindən biridir. Amma prezidentlik yanğısı onun ürəyində qalmışdır və bu arzuya fəvqəladə şəkildə malikdir. İnsanlar bir çox hallarda şöhrət, ictimaiyyət, məsul vəzifə və güc əldə etmək üçün pul və sərvətlərini qurban verirlər. Başqalarının ya qorxudan, ya sevgidən, ya da rəğbət, iman və şəfqətdən qarşısında baş əydiyi insan bəşər üçün fəvqəladə dəyərə malikdir.

Misal üçün, insanlar arzu etmirlərmi ki, Ayətullah Brucer-di kimi olsunlar? Hansı ki, insanlar onu görməyi arzu edir, tam təvazökarlıq və səmimiyyətlə əlini öpməyə can atır, yalvar-yaxarla ona pul verməyə çalışır, salamlarına cavab verməsi ilə fəxr edirdilər. Bu, bəşər üçün dəyərdir. Yəni elə düşünmək olarmı ki, bütün dəyərlər puldan ibarətdir? Yaxud bunun qarşılığında qorxudan da olsa, yüzlərlə əsgər və zabitanın qarşısında farağət və azad hərbi komandaları ilə ehtiram göstərdiyi ölkə şahı kimi olmaq istəməzlər? Nəhayət, bunlar bəşər üçün dəyərlidir. Əgər belə olmasaydı, əsla belə bir məsul vəzifə üçün hər şeydən keçməzdilər. Bunlar kiçik məsələlər deyil.

Demək, bir-birinin hüquqlarına təcavüzün kökü və imtiyaz səbəbi yalnız mal və sərvət deyil. Digər şeylər də kollektivləşdiriləcək şeylər deyil ki, onları kollektivləşdirsinlər.

İkincisi, başqa vasitələrlə digər imtiyazlar əldə etdikdə həmin kollektivçi cəmiyyətlərdə də, şübhəsiz, imtiyaz sahiblərinin mal və sərvət payı daha çox olur. Sovet İttifaqında Xuruşovun payına düşən mal və sərvətlə, misal üçün, bir kəndlinin payına düşən sərvət payı bərabərdirmi? Baxmayaraq ki, o, kəndli təbəqəsinin nümayəndəsidir. Hər halda bir kəndliyə, ömründə bir dəfə də olsa, təyyarəyə minmək, bu şəhərdən o şəhərə getmək nəsb olmur. Amma onun ixtiyarında ən yaxşı təyyarələr var. Səfərə, o tərəf-bu tərəfə gedir.

Demək, heç də belə deyil ki, yeganə imtiyaz mal və sərvətdir və onu kollektivləşdirməklə problem öz həllini tapır, həmçinin sərvətin kollektivləşdirildiyi təqdirdə heç də belə olmayacaq ki, fərdlər hansı vəzifədə olurlarsa olsunlar, kol-

lektivləşdirilmiş sərvətdən eyni səviyyədə istifadə edəcəklər. Əsla belə deyil! Hələ bizim dövlət məmurlarını götürək. Dövlətin malı ümumi mal olduğu, fərdi olmadığı bir halda, fərdlər heç bir fərdi və xüsusi mülkiyyət adı olmayan bu ümumi maldan bir cür mü istifadə edirlər?! Daha yüksək vəzifə tutan şəxs, baş direktor və ya yüksək vəzifəli ilə əlaqədə olan şəxs səfər və s. müxtəlif adlarla bu ümumi büdcədən istifadə edir. Halbuki, ümumi büdcədir.

Bundan başqa bu nüans əhəmiyyətsiz deyil, əksinə, daha önəmlidir ki, sözügedən kollektivçi cəmiyyətlərdə güzəştlərə, fədakarlıqlara, işlərdə maddi nemətlərdən imtina etməyə ehtiyac var. Misal üçün, döyüş meydanına getməli və öldürülməli olan əsgər artıq müştərək mənafeələr uğrunda öldürülə bilməz. Çünki bunun mənası yoxdur. Mütləq, onun varlığına bir ideya və ya emosiyalar hakim kəsilməlidir ki, özünü onun uğrunda ölməyə versin.

Məhz burada, hətta ən materialist məktəblər belə özünü bir növ dəyər və mənəviyyatdan ehtiyacsız hesab etmir. Hətta məsləyin özünü belə bir məbud və dəyərli şey şəklinə sal-salar da, bu özü bir mənəviyyatdır.

Şübhəsiz, hər şeyi maddi mənafeyin kollektivləşdirilməsi və qorunması əsasında qurulan məktəb mükəmməl məktəb ola bilməz, qətiyyə, praktik məktəb də ola bilməz. Buna görə də bunlar özləri bir sıra mənəviyyatla bağlı məsələləri ortaya atırlar. Misal üçün, materialist kommunist liderlər məsləyə, yaxud atributlara, məsləyə aid əlamət və nişanlara münasibətdə necə davranır, necə təzahür edirlər? Həmişə elə davranırlar ki, məslək hər şeyin fəvqündə görünür. Hal-

buki bu məktəbə görə məslək bir şey deyil. Yalnız yaşayış mənafevini əldə etmək üçün bir vasitədir. Materialist məktəbə görə, məslək mühəndisin tikinti üçün tərtib etdiyi layihə rolunu oynayır. Layihə özü tikinti qarşısında heç bir müqəddəs mahiyyət daşımır. O, tikinti üçün bir vasitədən başqa bir şey deyil. Ən yaxşı layihələr onun əsasında tikiləcək binaya nisbətdə ikinci dərəcəli, bina özü isə birinci dərəcəli məsələdir. Tikinti əsla layihəyə qurban verilməməlidir. Əksinə, layihə tikinti üçündür. Maksimum, məslək cəmiyyət binası üçün ən yaxşı layihə və plandır. Amma nə üçün artıq bu layihə mənim üçün bir büt şəklini almalı və məbuduma çevrilməlidir? Layihə tikinti üçündür, tikinti isə mənim üçündür. Belə olan halda mən layihəyə qurban verilməliyəm? Bu sözlər əsas etibarilə mənasızdır. Amma eyni halda məsləyə cəmiyyətin binası üçün bir vasitə və fərdlərin həyatı üçün bir vasitə olaraq baxılmır. Əksinə, bir növ müqəddəs bir məsələ kimi baxılır. Belə ki, bir insanın fəxri özünü ona qurban verməkdir. Sanki, bunu əsassız da demiş olsalar, amma hər halda başqa çarələri yoxdur və hətta təlqin şəklində olsa belə, özlərinə və başqalarına aşılmalıdırlar.

Cəmiyyət Mənəvi Dəyərlərə Ehtiyaclıdır

Demək, heç bir cəmiyyət bir sıra “mənəvi məqsədlər”dən, bugünkülərin təbircə desək, “mənəvi dəyərlər”dən ehtiyacsız deyil. İndi baxaq görək, mənəvi dəyərlər nədir? Bunlar həqiqətdir, yoxsa təlqinlər və sadələvh insanları aldatmalardır, vətən, millət və s. haqqında dedikləri yalan sözlər kimidir? Baxıb görmək lazımdır ki, bir məktəbə görə mə-

nəvi dəyərlər nədir ki, insan mənəvi məsələlərə maddi mənafelelərin onların qarşısında bir şey sayılmayacağı qədər dəyər verməlidir? Məhz burada belə bir sual meydana çıxır: “dəyər” nədir?

Dəyər Anlayışı

İnsanın hər bir iradi hərəkəti bir məqsəd güdür. O, – istər mənəvi, istərsə də maddi olsun – izlədiyi məqsədə dəyər verir. Yəni o məqsəd insan təbiəti üçün cazibədarlıq. Əks təqdirdə bir şeyin insan üçün cəzbediciliyi olmadığı halda insanın onun ardınca getməsi və ona nail olmağa can atması qeyri-mümkündür. Demişlər ki, insanın mütləq əbəs və mütləq bihudə bir iş görməsi mümkünsüzdür. Bizim əbəs adlandırdığımız hər bir iş fikri və rəşional mənşə baxımından əbəsdir. Amma işin qaynaqlandığı digər mənşə baxımından əbəs deyil və onun vasitəsi ilə, misal üçün, təhrikedici olan təxəyyül qüvvəsi məqsədə yetir. Təxəyyül gücü öz məqsədinə çatır, amma ağıl gücü öz məqsədinə çatmır.

Maddi¹ məsələlərdə aydındır ki, mahiyyətim etibarilə öz yaşayışma bağlıyam və bu maraqlar məndə instinktiv olduğundan, təbii olaraq, mənim üçün və həyatımın davamı üçün faydalı olan şeyə doğru sürüklənirəm və bu mənim üçün dəyərlidir. (Hərçənd ki, “dəyər” terminini maddiyyat haqqında işlətmirlər. Amma dəyər geniş mənada maddiy-

---

¹ Maddi, cismani olan və cismə yarayan deməkdir. Yaxud qida kimi özü cisimdirdə və ya idman kimi özü cisim deyil, amma bizim cismimiz ondan asılıdır. İnsan orqanizminin sağlamlığına önəm verir. İdman da onun sağlamlığına səbəb olduğundan onun üçün dəyərlidir.

yatda da var). Deməli, bir həkim mənim üçün dəyərlidir. Çünki xəstəlikləri məndən uzaqlaşdırır. Dərman bizim üçün dəyərlidir. Bədənimizin ehtiyaclarını təmin edəcək əvəzedici qidalar bizim üçün dəyərlidir.

Sonra maddi qarşılığı (əvəzi) olmayan, ovuc doldurmayan mənəvi məsələlərə gəlib çatırıq. Məsələn, başqalarına xeyir verməyin insan üçün maddi mənafeyi yoxdur. Ümumi anlamda cəmiyyətə, gələcək nəsillərə və s.-ə xidmət etmək necədir? İnsan bir mədəni müəssisədə xalqın gələcək nəslinə xidmət edir deyə fəvqəladə və sevinc dolu səylər göstərir. Halbuki onun özünə bir xeyri dəymir. Əksinə, zərərinə tamamlanır. Çünki vaxtını alır, işindən ayırır. Özü üçün daha çox gəlir əldə edə bilmir. Bunlar necə təhlil olunur?

Mənəvi Dəyərlər və Allaha İman Arasında Bağlılıq

İnsan həyatında mənəviyyat məsələsi mühüm məsələdir və belə bir sualla qarşı-qarşıyıq ki, mənəvi məsələlərə iman Allaha imanla əlaqəlidir? Yəni Allaha iman mənəviyyata imanın başında durur? Yaxud Allaha iman olmadan bir sıra mənəvi dəyərlərin insan həyatına hakim kəsilməsi mümkündürmü?

Sartın “Humanizm”¹ kitabında məşhur Rus yazıçısı Dostoyevskinin bir cümləsi yer alır: “Əgər vacib varlıq olmasaydı, hər şey icazəli olardı”. Yəni işləri pis və yaxşıya ayırmağımız, “filan iş yaxşıdır, etmək lazımdır, filan iş pisdür, etmək

---

¹ Kitabın tam adı: Ekzistensializm-humanizmdir – Red.

lazım deyil” – deməyimiz (əlbəttə, mənəvi cəhətlərdən), misal üçün, “doğru danışmaq, yalan deməmək lazımdır, cəmiyyətə xəyanət yox, xidmət etmək lazımdır” – deməyimiz bizim vacib varlığa, Allaha etiqadımızdan asılıdır. Əgər aləmdə vacib varlıq olmasa, hər şey icazəlidir. Yəni hər şey mübahdır. Artıq qadağa, yasaq, lazımlı və lazımsızlar hamısı bütünlüklə aradan qalxır. Belədir, ya yox?

Məsuliyyət İnsanlıq Məktəbində Mənəvi Bir Dəyər Kimi

Marksistlərin işlərində bir yaxşı məqam var ki, materialist olduqları üçün o qədər də mənəvi məsələlər ardınca getmirlər, ondan dəm vurmurlar. Onlar insaniyyətdən dəm vurmurlar. Əgər sağlam insanlıq desələr də, təbəqələrə ayrılmamış cəmiyyəti nəzərdə tuturlar. Çünki onlara görə, insan ya sağlamdır, ya da qüsurludur. (Onların fikrincə,) insanlar mülkiyyət və təbəqə fərqlərinə görə qüsurlu olurlar. Onu götürsək, ilk vəziyyətə geri dönəcəklər. Onlar insanın başqa bir kamilliyi olduğunu sanmırlar. Onun üçün mənəviyyatda peyda olacaq heç bir tərəqqi və təkamül görmürlər. Onların qənaətcə, insanlar sadəcə mülkiyyət vasitəsi ilə qüsurlu olmasalar, kifayətdir, pulpərəst və acgöz olmasalar, kifayətdir.

Amma son zamanlar peyda olan bu məktəblər və onların (Sartre kimi) baniləri bir tərəfdən materialisdirilər, digər tərəfdən isə öz məktəblərini insanlıq və humanizm məktəbi adlandırır, onu mənəvi dəyərlər üzərində kökləyirlər, məsuliyyət məsələsi üzərində dayanırlar, insanın azadlığına inanırlar.

Yəni bəşər üzərində nə ilahi, nə də təbii heç bir zərurət hökm sürmür. İnsanın qərarı heç bir şəkildə keçmişdən asılı deyil. Demək, insanı formalaşdıran mühit, tale, Allah və s. yox, onun özüdür. Buna görə də öz məsuliyyətini özü daşıyır. Çünki insan gördüyü hər bir işi yaxşı iş olaraq görür. (Bu, doğru sözdür. Yəni hətta insan pis işi də görərkən ona öz vicdanında yaxşı ad qoymayınca görmür. Bir cəhətdən də olsa, öz vicdanında onun üçün bir “lüzum” düzəldir). Demək, insanın öz ixtiyarı və seçimi ilə gördüyü hər bir iş, ilahiyyət üzrə təhsil alan tələbələr demişkən, *iltizami* (implikativ) dəlalətlə başqalarına anladır ki, bu yaxşı işdir. Mən bir işi gördükdə dolayısı ilə cəmiyyətə deyirəm ki, mənim işim yaxşıdır. Belə iş görmək lazımdır. Siz də belə edin.

Deyir ki, hər cüzi işin daxilində bir ümumilik var. Yəni insan fərdi olaraq nə iş görürsə, sanki, cəmiyyətə demək istəyir ki, bu şəkildə iş görmək lazımdır və təbii ki, cəmiyyət də bu şəkildə iş görməyə vadar olur. Yəni hər bir kəs öz işində özünü başqalarına örnək olaraq ortaya qoyur. Demək, insan həm öz məsuliyyətini, həm də başqalarının məsuliyyətini daşıyır. Çünki öz işinə dəyər verir və onu yaxşı hesab edir. Buna görə başqalarını da onu etməyə dəvət edir.

Burada məsuliyyət məsələsini önə çəkirlər ki, dünyada hər bir fərd həm özünün, həm də başqalarının məsuliyyətini daşıyır.

Bu nəzəriyyənin tənqidi

İndi soruşuruq ki, bu məsuliyyət nədir və hansı mənanı daşıyır? Məsuliyyət maddi məsələ deyil, mənəvi və qeyri-

maddi bir məsələdir. Materialist bir məktəbdə bu suallara cavab verilməlidir. Heç olmazsa, insanı sual qarşısında qoyan bir vicdana malik olmasını deməlidirlər. Məsələn, bu, din məntiqində *ləvvamə* (danlayıcı) nəfs kimi verilmişdir. Əslində insan iki şəxsiyyətə malikdir. Biri heyvani, digəri isə insani və mələkutü. O, pis iş gördükdə bu şəxsiyyət birinci şəxsiyyəti qınayır. Onlar bu vicdanı inkar edirlər. Yaxşı, əgər belə bir şey yoxdursa, məsuliyyətin kökü hardandır?

Məsuliyyətin kökünü bir qırağa qoyaq, – əgər onu sübuta yetirə bilməsələr də, ona inanırlar – mənim fərdlər qarşısında məsuliyyət daşımağımın, gələcək nəslin qarşısında məsul olmağımın və s.-in nə mənası var? Bunların məktəbi materialist olduğu bir halda, eyni zamanda insan üçün insaniyyət və mənəviyyət formalaşdırmaq istəyirlər ki, onu bu mənəviyyətə məcbur etsinlər. Allahu çıxmaqla belə bir düşüncəyə malikdirlər. Hətta Sartr¹ öz məktəbində deyir: “Əgər Allahdan söhbət getsə, bu mənəviyyət büsbütün aradan qalxacaq. Çünki bunların hamısının kökü insanın azadlığıdır. Əgər Allah olarsa, azadlığın bir anlamı olmayacaq. Azadlıq olmadığı halda isə seçim mənasızdır və nəticədə məsuliyyətin mənası olmayacaq. Əksinə, Allah olmadığı və insan azad olduğu üçün insanın məsuliyyəti var”.

Demək, onların məktəbinin materialist olmasına baxmaraq, fəlsəfi yox, bir növ məslək mənəviyyətinə inanclı olmaq istəyirlər. Belə bir şey mümkündür, ya yox?

---

¹ Jan-Pol Sartr (fr. *Jean-Paul Charles Aymard Sartre*) – XX əsr fransız filosofu, yazıçı və dramaturq, ekzistensialist ədəbi-fəlsəfi cərəyanın yaradıcılarından biridir. – Red.

Mənəviyyatın Kökü Vicdan Ola Bilərmə?

Kimsə deyə bilər ki, bizim Allaha inanmamağımıza, amma bir növ mənəviyyata inanmağımıza nə mane olur? Çünki bu mənəviyyatın kökü insan vicdanında öz əksini tapmışdır. Onun mənşəyinin nə olmasının fərqi yoxdur. İstər təsadüf olsun, istər başqa bir şey. Hər halda insanın quruluşunda var. Allah yoxdur, amma insanda bu mənəviyyat mövcuddur. Bu mənada ki, insan hər nə olmasına baxmayaraq, bir vicdana malik şəkildə yaradılmışdır və ona uyğun olaraq, yaxşı işlərdən həzz alır, pis işlərə nifrət edir. Yaxşı işi maddi mənafe üçün yox, ondan həzz aldığı üçün həyata keçirir. Buna görə də insanın həzləri maddi həzlərlə kifayətlənmir. Üstəlik, insanın mənəvi həzləri də var. Necə ki, məsələn, bilikdən həzz alır. Halbuki bilik ovuc doldurmur. Yaxud tarixi öyrənmək, aləmin keçmişi ilə bağlı məlumat əldə etmək və ya coğrafiya, dənizlər və onların dərinlikləri haqqında araşdırmalar ona həzz verir. Halbuki onun bu mövzularda məlumatının heç bir maddi mənfəət vermədiyinə, gəlirinə bir qəpik belə əlavə olunmayacağına əmindir. Amma bu məlumatlılıqdan həzz alır. Hər halda insan elə yaradılmışdır ki, heç bir maddi qazanc əldə etmədən məlumatlanmaqdan, əxlaqi məsələlərdən həzz alır. Çünki insan işi həzz üçün görür. İntəhası, bunu ya maddi, ya da mənəvi həzz üçün görür.

Antik Yunan filosoflarından olan Epikür həzzin tərəfdarıdır (*hedonizm*). Amma onun məktəbi haqqında deyilən məşhur ifadə belədir: O, fürsəti qənimət saymağın tərəfdarıdır. Bunu Xəyyamın dilindən də deyirlər. Məqsəd əyyaşlıq, zahirən xoş həyat sürmək, fürsətlərdən yeyib-içmək baxı-

mından istifadə etmək və hər növ maddi həzdir. Buna görə də laübalılıq epikürizm adı ilə məşhurdur. Amma deyilənə görə, onun həqiqi məktəbi bu olmamışdır. O, həzzi yalnız heyvani həzlər kimi qiymətləndirmir. Əksinə, bu qənaətdədir ki, insanın bir sıra mənəvi həzləri də var. Mənəvi həzlər maddi həzlərdən daha davamlı və əziyyətsizdir.

Kimsə deyə bilər ki, bizim, Allah olmasa belə, mənəviyyəti əxlaqi fəzilətlərdən həzz alan insan vicdanı üzərində qurmağımıza nə mane olur? Misal üçün, insan gözəllikdən həzz alır. Bir halda ki, onun cismi vəziyyətinə və ya cisminin özünə faydası dəyəcək heç bir maddi mənafe güdmür. Əgər insanın bir mənzili olsa və orada gözəl gül bağı salsa, mənzərəsindən həzz alsın, onun üçün dəyərlidir. Halbuki bu mənzərəyə nə özü maddidir ki, insan ona yetsin, nə də insanın cismi üçün faydalıdır. Amma insanın psixi vəziyyəti üçün faydalıdır. Hər halda insan ondan bir növ istifadə edir və həzz alır. Bağda cəh-cəh vuran xoşavazlı bir quş insan üçün dəyərlidir və ondan həzz alır. Bir halda ki, nə o cəh-cəhin özü insanın yetməli olduğu bir maddədir, nə də cismi ondan faydalanır. Amma ruhu həzz alır.

Bu söz müəyyən qədər doğrudur. Lakin iki “əmma”sı var. Birincisi budur ki, insanda bu vicdanlar o qədər güclü deyil ki, onun əsasında məktəb qurmaq olsun. Belə ki, tərbiyədə, həqiqətən, bütün bəşəriyyətin mənafeini onlara qurban verə bilsin və nəticədə, hətta insan o mənəvi həzlər uğrunda ölümə belə getməyə hazır olsun.

Prinsipcə, insan həzz üçün, hətta mənəvi həzz olsa belə, bir iş görürsə, bu iş yalnız öldürülmək sərhəddinə, yaxud da-

vamlı olaraq dustaqxanaya düşmək sərhəddinə qədərdir. Yəni bunların (gözəllik vurğunu olmaq kimi əxlaqi məsələlərin) bu həddə əyləncə və xobbi şəklində olması doğrudur. Amma məktəbdə lazım olan, məktəbə bağlı fərdlərin bu mənəvi dəyərlər uğrunda hər şeyindən keçəcəyi və sadıq əsgər olacağı dərin bəşəri ehtiyaclar şəklində olması doğru deyil. Necə ki dünyada heç kim evinin güllərinin qalması üçün özünü ölümə verməyə hazır deyil. Çünki gülü ondan istifadə etmək, həzz almaq üçün istəyir, başqa məqsədlə yox. Yaxud, misal üçün, kömək etmək haqqında belə düşünsə ki, kömək edərkən ondan həzz alıram və bu işi həzz üçün görürəm və əxlaqa bağlılığı bu həddə olsa, əsla özünü belə bir həzz üçün ölümə verməz, çünki mənasızdır.

Demək, insanın öz vicdanının dərinliklərində yaxşı və ümumi işlərdən həzz alması doğrudur (Qurani-məcid də bu vicdanı qəbul edir). Amma vicdanın bu qədəri bir məktəbin kökü və mayası olmaq üçün kifayət deyil. Yəni məktəbin mənəviyyətə, inama ehtiyacı çox yüksək və üstün həddədir.

Buna görə də kimsə, misal üçün, “İmam Hüseyinin vicdanı Allahın məxluqatına xidmət etməkdən həzz alırdı deyə, Kərbəlaya gedib, özünü, cavanlarını ölümə verdi və ailəsini əsir etdi” – deməsi doğru deyil. Çünki həzz, sonunda insanın özünə aid olur və artıq, uğrunda hər şeyindən keçməklə düz gəlmir.

İkincisi, əgər aləmdə Tanrı olmasa, sistem və məqsəd olmasa, əgər insanlar və əşyalar arasında bir növ daxili bağlılıq olmasa, bizim əsasında qurulduğumuz həzzin özünün təbiətdə bir yanlışlıq olduğunu deməyimiz gərəkmirmi? Həzz

bizdə var, amma bir yanlışlıqdır. Çünki maddi həzlərin hər biri təbiətdə mövcud olan bir ehtiyac üçündür. Şopenhauer deyir: “Təbiət, insan fərdlərini aldatmaq və öz məqsədlərinin ardınca göndərmək üçün, bəşəriyyətin zövqünə bir sıra həzlər tökmüşdür. Bununla onu aldatmış və öz məqsədlərinin ardınca göndərmişdir”.

Misal üçün, təbiətin məqsədi nəsil artırmaqdır. Bu halda insana fərman versə ki, sən nəsil artırmaq üçün ailə qur, zəhmətə qatlaş, arvad-uşağı yedizdir, ağıllı insan belə bir işin altına girməz. Amma insanı aldatmaq, öz məqsədləri ardınca göndərmək üçün onda bu həzləri yaratmışdır. Belə ki, özü öz razılığı, rəğbəti, ixtiyarı, tam istəyi ilə ailə qurur.

Hər halda hər bir həzz bir ehtiyaca əsaslanır. Əgər bir yeməyi yeməkdən həzz alırıqsa, buna səbəb odur ki, bizim təbiətimizin o qidaya ehtiyacı var. Əgər həzz almasaq, yemərik. Yuxudan həzz alırıq, çünki ehtiyacımız var. Su içməkdən həzz alırıq, çünki bədənimizin buna ehtiyacı var. Yəni hər bir həzz gerçək bir ehtiyaca əsaslanır. Eləcə də, hər bir dərd bir maneəyə əsaslanır. Maddi həzlərin fəlsəfəsi aydındır: təbiətdə hikmətli işlərdir. Bəs mənəvi həzlər necə?

Mən filan yetim uşağın çörək yeməsindən həzz alıramsa, bunun mənə nə dəxli var? O özü həzz alsın, mən niyə həzz alıram? Bu halda sözügedən həzz mənasız və faydasız bir şeyə bənzəyir. Yəni mənim vücudumda bir hikmət və səbəb yoxdur, əsassızdır.

Lakin əgər desək ki, gerçəklik sistemində bir növ həmrəylik var, yaradılış hikmət əsasında işləyir, mən və digər fərdlər arasında yaradılış daxilində bir bağlılıq var, hamımız

bir bədənün üzvləriyik, o zaman məlum həzzin ardınca gedən mən, mənasız və məqsədsiz bir şeyin ardınca getmirəm, yaradılışda qəti bir prinsipin ardınca gedirəm.

Yox, əgər bu həzz təsadüfi olarsa, mən, sanki, bu həzzin mənim üçün heç bir fəlsəfəsi yoxmuş kimi, təsadüfi olaraq, başqalarına xeyir verməkdən həzz alacaq şəkildə yaradılmışamsa, bu halda da sonda məsələ məqsədsizliyə, əsassızlığa sürüklənir. Yəni təbiətin öz işində bir məqsədi olmamışdır və o, mənasız iş görmüşdür. Mən təbiətin o mənasız işinin ardınca gedirəm. Məsələn, özümü əsgər olaraq aldığım həzz uğrunda xalqı müdafiə etmək üçün fəda etmiş oluram. Amma həzz özü nədir? Bilmirəm. Bəlkə, belə yaradılmışam. (İnsanın bəzən dünyaya altıbarmaq gəlməsi kimi). Bu halda təbiət mənasız iş görür və mənim işim də mənasız olur. Bu artıq məqsəd və dəyər deyil. Mənim məqsədim mənə yanlış olaraq bəxş edilən bir həzzə əsaslanırsa, mənim hədəfimin yer aldığı təbiət özü məqsədsizdirsə, bu mənim həyatımı boşluqdan, mənasızlıqdan çıxarmır.

Yaradılışın Hikmət Üzərində Qurulmasına İnam, Mənəvi Dəyərlərə İnamın Əsasıdır

Demək, biz əxlaqi vicdana inanmaqla, insanın fitri olaraq yaxşı işdən həzz almasını, pis işdən əziyyət çəkməsini deməklə yanaşı, əgər Allah və yaradılışdan, yaradılışın məqsədyönlü olmasından söhbət getməsə, bizim işimiz mənasızlıqdan çıxmayacaq. Amma bu əxlaqi vicdan mövcud olduğu üçün (və biz inanırıq ki, həqiqətən, var) mən özüm başa düşürəm ki, bu vicdanı mənim üçün Allah yaratmışdır.

Yaratmışdır ki, mən məqsədli iş görüm. Yaradılış daxilində mən, o yetim, o qarı bir bədənin üzvləriyik. Həqiqətən, bir planın, bir layihənin tərkib hissəsiyik. Bir əzəli iradəyə tabe-yik. Bir hikmətin ardınca gedirik. Yaradılışın və onu Yarada-nın məqsədini təmin edirik. Bu halda bu mənəvi iş mənasız deyil. Əksinə, həqiqi və gerçəkdir.

Demək, hər bir məktəb, hər bir ictimai fikir sistemi bir sıra mənəvi ideyalara ehtiyaclıdır. Buna görə də ideologiyanın maddi işlərin fəvqündə duran dəyərlərə ehtiyaclı olduğunu deyirik. Dəyərlər güclü və möhkəm olmalıdır. Belə ki, bir növ qüdsiliyə malik olmalıdır. Bir şeyin qüdsiliyinin əlaməti budur ki, insan öz fərdi həyatını ona qurban verməyə layiq görsün.

Demək, hər bir məktəb bu kimi mənəvi məqsədlərə və dəyərlərə ehtiyaclıdır. Yalnız mənafeyin müştərək olmasını əsas götürərək mükəmməl bir insani məktəb yaratmaq olmaz. Necə ki, marksizm bu əsas üzərində qurulmuşdu.

Yenə yaradılışı hikmət, məqsəd və məsuliyyət üzərində yaradan Allah olmadan bəşəriyyət üçün belə dəyərli ideyalar meydana gətirmək olmaz. *“Bulud, külək, ay, günəş və fələk hamısı iş başındadırlar ki, sən çörək əldə edəsən və qəflət içində yeməyəsən”* və həmçinin *“(Ey İnsanlar!) Məgər Alla-hın göylərdə və yerdə olanları (günəşi, ayı, ulduzları və bu-ludları; meyvələri, bitkiləri, dənizləri, çayları və gölləri) sizə ram etdiyini (sizin istifadəniyə verdiyini) görmürsünüzmü?”*¹ – deyə iddia edən məktəb hər bir zərrənin məsuliyyəti oldu-ğunu düşünür. Deyir ki, yaradılışda hər şey bir yol üçün ya-radılmışdır, bir iş məsuldur, bir vəzifəsi var. Yaradılışda Gü-

---

¹ Loğman, 20

nəş üçün bir vəzifə təyin olunmuşdur və o öz vəzifəsini yerinə yetirir. Hərəkət edən bulud öz vəzifəsini icra edir. Buludun hərəkəti onun vəzifəsini icra etməsidir. Bir ağacın bar verməsi onun öz vəzifəsini həyata keçirməsidir.

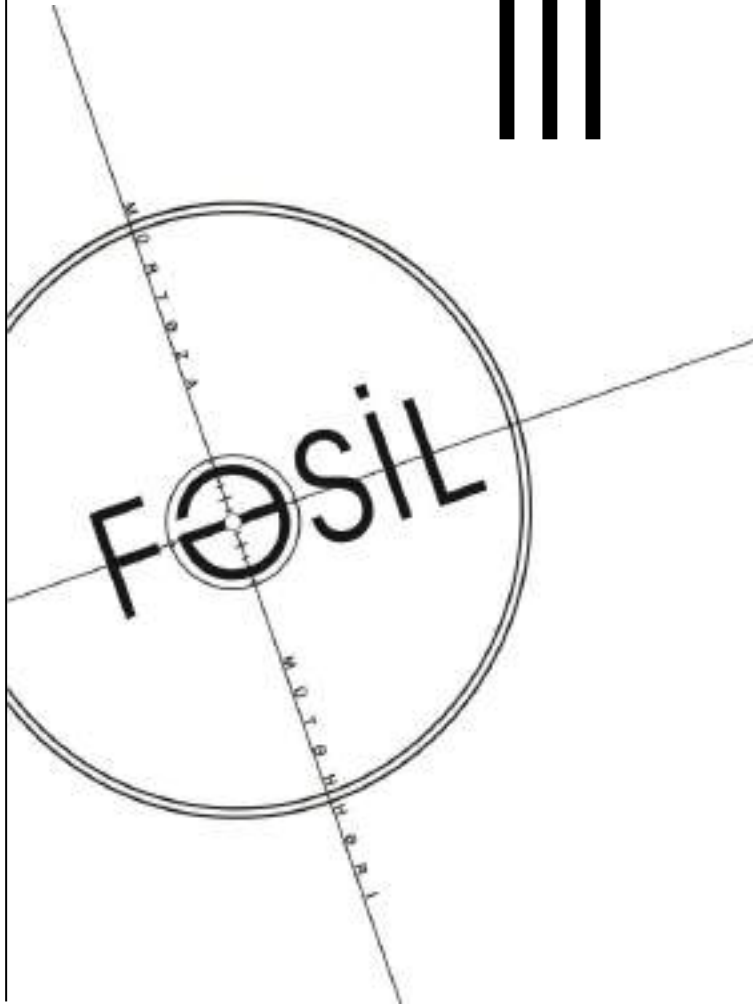
Demək, belə bir məktəb insanı da məsul hesab edə bilər. İnsan məsuliyyət dəryası içində məsul bir varlıqdır. Lakin hər şeyi məqsədsiz və qayəsiz hesab edən məktəb heç bir varlığın vəzifəsini icra etməli olduğuna da inanmır. Yalnız bəşərə çatdıqda onun üçün vəzifə və mükəlləfiyyət yaratmaq istəyir. Belə ki, bəşər, həqiqətən, məsuliyyət daşdığını hiss etsin. Həm özünün, həm də başqalarının məsuliyyətini daşdığını hiss etsin, bu məsuliyyətlər, dəyərlər, mənəviyyatlar üçün fədakarlıq etməyə hazır olsun. Nə üçün və hansı əsasa görə? Dedik ki, ən azı həzz alıram deyə bilər. Bir halda ki, bu həzz özü təbiətin ərşəyə gətirdiyi mənasız şeydir.

Buna görə də məktəb mənəvi dəyərlərə ehtiyaclıdır və yaradılışın hikmət üzərində qurulmasına inanmadan bu növ dəyərlərə inanmaq olmaz. Bu növ ideallar hər bir hərəkətin zəruri gərəyidir. Məktəb onları formalaşdırmalıdır. Belə ki, hər bir fərdin son arzusu fərdi və şəxsi həyatı yox, əksinə, böyük işlər olmalıdır.

Yeni ailə qurmuş bir kişi həzrət Məhəmmədin (s) yanına gəlib deyir: “Ey Allahın Elçisi! Şəhidlik arzusundayam. Dua et, Allah mənə şəhidlik nəşib etsin”. Məktəb insana nə qədər böyük arzu və ideal verir ki, ona yetmək, şəhidlik mərtəbəsinə yüksəlmək istəyir. Bu ideal, artıq məlum bayağı sözlərlə səsleşmir. Bu sözlərlə belə bəşər formalaşdırmaq olmaz. Bu ideallar olmadan da heç bir məktəb məktəb deyil.

III

Məktəb və Dünyagörüşü

Yuxarıda deyilənlərin başqa bir izahı belədir: Mükəmməl ictimai və düzgün ideoloji məktəb həm “fikri və fəlsəfi sistem”ə, həm də bir imana ehtiyaclıdır. Belə ki, həm dünya haqqında möhkəm dünyagörüşü, xüsusi, əsaslandırılmış və nizamlı məntiqi, müasir ifadə ilə desək, sistematik baxışı olmalıdır, həm də inanca malik olmalıdır. Yəni fərdi və şəxsi məqsədlərin fəvqündə duran, onlardan üstün olan məqsədlərə sevgi, eşq və bağlılıq yaratmaq iqtidarında olmalıdır. Bəzi ictimai məktəblərdə, hətta, demək olar ki, ekzistensializm kimi bugünkü əksər ictimai məktəblərdə mövcud olan qüsur inancsız ideologiya yaratmaq istəyidir. Yəni insanın fəvqündə duran, onun könül bağlayacağı bir məsələsiz məktəb yaratmaq istəyi. Əslində o şey bir növ insanın pərəstiş etdiyi şey olmalıdır. Onlar xalis fəlsəfəni əsas götürən bir məktəb yaratmaq istəyirlər və bu olacaq iş deyil. Daha

üstün və daha ülvi bir məqsədə məftunluq, vurğunluqdan ibarət olan inancsız – xalis fəlsəfə əsasında yaradılan ideologiya mükəmməl insani ideologiya deyil.

Bəzən nisbi dövredicilik (dövrediciliyə bənzər vəziyyət) yaradırlar və məlumdur ki, bu xəyali məsələdir, bəşəriyyətin təxəyyül gücündən istifadə etməkdir. Onlar ideologiyanın özünü imanın mövzusu kimi təqdim edirlər. Çünki bu boşluğu hiss edirlər ki, ideologiya daha yüksək bir məqsədə iman üzərində dayanmalıdır. Bir halda ki, ideologiya imanı da ehtiva edən bir layihə olmalıdır, buna görə də müqəddəs ola bilər. Lakin əgər ideologiya özü imanı ehtiva etməsə, yalnız bir fikri sistem olsa, özü bir iman, yəni eşq və məftunluğun mövzusu olsa, bunun artıq heç bir vəchlə məntiqi əsası olmayacaq. Yəni təlqin və aşılama gücü ilə ona əməl etmək olar, amma tutarlı məntiqi əsası yoxdur.

İndi məktəb haqqında ötən qeydlərin bir hissəsini oxuyuruq:

“Məktəb, vahid fikri və praktiki sistemdən ibarətdir”. Yəni nə yalnız nəzəri biliklərə aid fikri sistemdir və nə də yalnız edilməli olanıdır. Öz fəlsəfi terminologiyamızın dili ilə desək, nəzəri və fikri sistem, mövcud olan haqqında fikirdir. Fərz edək ki, Aristotelin fizikasının fikri və nəzəri bir sistem olduğunu deyirik. Yəni mövcud olanın necə olması haqqında bir növ təfəkkür tərzidir. Yaxud deyirik ki, Nyutonun fizikası mövcud olan haqqında digər bir fikri və nəzəri sistemdir.

Lakin nəzəri və praktiki sistem isə olmalı olan haqqındakı fikri sistemdir. Fəlsəfəni nəzəri və əməli olaraq iki qismə ayıran qədim alimlərin dili ilə desək, əməli fəlsəfədir. Nəzəri fə-

səfə mövcud olanı düzgün dərk etməyi, qavramağı, praktiki fəlsəfə isə olmalı olan haqqında düzgün və gerçək idraki nəzərdə tutur.

Buna görə də fikri və praktiki bir sistem, yəni olmalı olan haqqında fikri sistem olan məktəb fərd və ya cəmiyyətin yaxşı bir vəziyyət olması haqqında bir layihədir. İctimai məktəbin tərifinə bir söz də əlavə etməli və belə deməliyik: İctimai məktəb, bir sistem şəklini almamış dağınıq düşüncələr toplusu yox, – ona məktəb demək olmaz – vahid ictimai, praktiki və fikri sistemdir. Məktəbin bir sütunu budur ki, bir sistem formasında olsun. Sənaye sistemi necə olur? Sistem odur ki, bir sıra hissələrdən təşkil olunsun və hər bir hissə üçün müəyyən funksiya, vəzifə və yer nəzərdə tutulsun. Məsəl üçün, inşaat bir sistemdir. Çünki onun hər bir hissəsinin öz funksiyası var. Onların məcmusu vahid bir məqsədi təşkil edir. Buna görə də dağınıq düşüncələr məktəb deyil. Çünki bir vahid məcmuə və bir sistem meydana gətirmir.

Əməli həyatla, yeni görülməsi və görülməməsi gərəkli olanlarla sıx bağlı olan ahəngdar düşüncələrin məcmusu məktəbdir və bu, nəzəri düşüncələr üzərində qurulur. Həmin nəzəri düşüncələr o məktəbin ruhu hesab olunur. “Nəzəri düşüncələr üzərində” deyirik, çünki hər bir ideologiyanın bir dünyagörüşü üzərində qurulduğunu söylədik. Dünyagörüşünün özü dünya haqqında, onun necə olması ilə bağlı nəzəriyyədir. İdeologiya isə insan haqqında, onun necə olub-olmaması haqqında nəzəriyyədir.

Məktəbin əsası hamını bir sistem, bir bədən şəklində birləşdirən həmin ruhdur. Digər şeylər isə birinci və ikinci dərə-

cəli üzvlərdir. Hətta bəziləri bədəndə çıxan tük kimidir. Yəni (birinci və ikinci dərəcəli üzvlərlə müqayisədə – Red.) bu qə-dər qeyri-zəruridirlər. Məsələn, lazımlı və lazımsız, vacib və müstəhəb və s. kimi.

İdeologiyaya Həm Fəlsəfi, Həm də Etiqadi Əsas Lazımdır

Yalnız o düşüncə bu və ya digər məktəbin ruhunu təşkil edə bilər ki, bir tərəfdən o məktəbin dünyagörüşünün əsası olsun, yəni varlıq haqqında bir növ baxış, görüş, dəyərləndir-mə olsun, digər tərəfdən isə idealformalaşdırıcı olsun. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ideologiyanın həm fəlsəfi, həm də etiqadi (iman) əsası olması deməkdir. İdeologiyanın bir tərəfdən məntiqi əsası olmalıdır ki, mövcud olanı məntiq və əsaslandırma ilə sübuta yetirə bilsin, digər tərəfdən isə ideal formalaşdırıcı bilsin. Yəni elə bir şey təklif etməlidir ki, o həm imanın, həm də idealın mövzusu ola bilsin. Yəni bəşəriyyətə bir sevgili, bir məşuq təklif etməli və bəşəriyyəti ona doğru hərəkətə gətirməlidir. Bu, həm fəlsəfə, həm əxlaqi və həm də ictimai ideal olmalıdır.

Bu və ya digər dünyagörüşünü hərəkətə gətirən güc onun idealformalaşdırıcılığıdır. Yalnız bir dünyagörüşü ideali olmadığı müddətdə hərəkətverici olmur. Sanki, ən böyük astronomiya məktəbləri bizə astronomiya məsələləri barədə məlumat verir və biz yalnız dünyada olan bəzi şeylər haqqın-da məlumat əldə edirik, amma bunun bizimlə bir əlaqəsi yoxdur. Yəni ulduzların o vəziyyətdə mövcud olub-olmama-sının bizə aidiyyəti yoxdur; insanın həyatı və məqsədləri ba-

xımından bir təsiri yoxdur. Məktəb elə bir şey irəli sürür ki, onda insan üçün böyük bir ideal yatır.

Tövhid Həm

Dünyagörüşünün Əsasıdır, Həm də İdealdır

“Tövhid”in belə bir xüsusiyyəti var ki, bir tərəfdən dünya-görüşü fəlsəfəsinin əsasıdır, varlıq və vücut haqqında bir növ görüş və baxışdır, digər tərəfdən isə bir növ ideal və ideyadır. “La ilahə illəllah” cümləsində yer alan “La ilahə” (məbud yoxdur – Red.) inkari ifadəsi tövhidin ideya olması, “İlləllah” (Allahdan başqa – Red.) iqrari ifadəsi isə onun varlıq aləmində prinsip olmasını bəyan edir.

Qədim alimlərimizin bir ifadəsi var. Onlar tövhidin bir neçə qisim olduğunu deyirlər: zatda tövhid, sifətlərdə tövhid, feillərdə tövhid və ibadətdə tövhiddir. Zatda tövhid zati tövhidə etiqaddır. Yəni *“Ona bənzər heç bir şey yoxdur”*.¹ Onun heç bir bənzəri, oxşarı, şəriki yoxdur. Sifətlərdə tövhid, yəni Onun zati sifətlərindən fərqlənmir. Həmçinin bir sifəti digər bir sifəti ilə fərqli deyil. Bəsit və vahid olduğu halda bütün kamilliklərə də bəsit və vahid şəkildə malikdir. Eləcə də feillərdə tövhid. Bütün bunlar bir sıra nəzəri və fəlsəfəyəbənzər düşüncələrdir ki, O belədir. Amma eyni halda ibadətdə tövhid də var. O, belədirsə, pərəstişə layiqdir. Ona pərəstiş bəşəriyyətin ruhunun dərinliklərində kök atmışdır. *“Necə ola bilər ki, onlar (kitab əhli) Allahın dinindən başqa bir din axtarsınlar? Halbuki göylərdə və yerdə olanlar istər-*

---

¹ Şura, 11

*istəməz Ona (Allaha) təslim olmuşlar və Onun hüzuruna qayıdacaqlar”.*¹

Bizim etdiyimiz ibadət əslində bütün varlıqlarda mövcud olan *təkvini* (təbii, genetik) bir ibadətə iradi təslimçilik, ixtiyari müşayiətdir. *“Göylərdə və yerdə nə varsa, (hamısı) mülkün (yer-göy mülkünün) hökmdarı (sahibi), müqəddəs (pak), yenilməz qüvvət, hikmət sahibi olan Allahı təqdis edib Onun şəninə təriflər deyər!”*² *“Göylərdə və yerdə nə varsa, (hamısı, bütün məxluqat) Allahı təqdis edib şəninə təriflər deyər”.*³ *“Göylərdə və yerdə kim varsa, (özləri də), kölgələri də səhər-axşam istər-istəməz Allaha səcdə edər!”*⁴

Bu baxımdan ibadətdə tövhid Haqqın zatının bəşəriyyətin həm də yeganə ideali olmasıdır. Necə ki, Onun zətı bənzəri və oxşarı olmayan misilsiz zətdir. Zətində mürəkkəbliyə yoxdur, aləmin yeganə mənşəyidir, eləcə də Onun zətı bəşəriyyətin yeganə məbudu, pərəstişə layiq yeganə varlıqdır. Məhz bu səbəbdən də tövhidin hər iki xüsusiyyəti özündə topladığını deyirik. Bir tərəfdən bir növ baxış və görüşdür, varlıq haqqında dəyərləndirmədir, digər tərəfdən isə bəşər üçün idealdır.

Marksizm Özü Bir İdeal Deyil

Amma, məsələn, marksizm belə deyil. Marksist dünya-görüşü materialist dünya-görüşdür. Materialist dünya-görüş

---

¹ Ali-İmran, 83

² Cumuə, 1

³ Saff, 1

⁴ Rad, 15

varlıq haqqında bir növ baxış və dəyərləndirmə, bir növ varlıq fəlsəfəsidir və təbii ki, həyatın izahında təsirli olsa da, özü bir ideal deyil. Materializm heç zaman bəşəriyyətə ideal təklif edə bilməz. Marksizmin ortaya qoyduğu ideal materializm baxımından yox, iqtisadi baxımdandır. Yəni bəşəriyyətə iqtisadi marksizm ideal təklif edir. O da insani ideal deyil. Yəni bəşər mənafeyini və məhrum təbəqəni ideal olaraq təqdim edir və deyir: “Ey məhrum təbəqə! Çalış, öz hüququnu al”. Bu səviyyədədir. Buna görə də idealformalaşdırma və ideologiya baxımından natamamdır. Çünki bu ideal, insan məqsədə çatmayana kimidir. Məqsədə çatdıqdan sonra bu ideal nə olacaq? Elə ki, hakim təbəqəni istibdad iqtidarından aşağı çəkdi, artıq ideologiya və məqsədin sonu gələcək və bitəcək.

Bundan başqa bu, bir müqəddəs məqsəd şəklində ola bilməz. Bir maddi məqsəd tam olaraq maddidir və insanın fəvqündə duran məqsəd deyil. Buna görə də bu məktəbdə fədakarlıqlar tamamilə məntiqsizdir. Çünki öz idealının əksinədir. O öz mənafeyini əldə etmək üçün çalışır. Bu zaman fədakarlıq da etməli və öz varlığını onun yolunda qurban verməlidir. Bu necə mənafedir ki, onun yolunda özünü qurban verməlisən?

Marksizm özü bir ideal deyil. Əksinə, əslində idealsızlıq və fərdi instinktlərə qayıdır. Yəni dünyagörüşünün əsasını təşkil edən şeyin özü fərdi və ictimai ideya və ideal deyil. Marksizmin gücü bağları və zəncirləri qırmaq, parçalamaqdadır. Bundan başqa, insan həyatının bütün sahələrini – siyasi, ictimai, iqtisadi və əxlaqi yönlerini izah edə bilmir. Bu-

nu yalnız dolayı yolla edə bilər. Bu halda “ədalət” və “əxlaq” öz həqiqi mənasını itirir.

Başqa sözlə, məktəbin ruhu odur ki, bir növ səbəb-nəticə əlaqəsi ilə onun vücudunu formalaşdırır və bu səbəb-nəticə əlaqəsində daha çox təsirli olan məktəbin dünyagörüşünün ortaya qoyduğu məqsəd və idealdır. Bu səbəbdən də, hər bir dünyagörüşü məktəbin ruhunu təşkil etmək səlahiyyətində deyil. Çünki onun ideali olmaya bilər.

İnsan quruculuqda keçmişə və ya indiyə yox, gələcəyə baxır. Dünyanın nə olmasının, keçmişdə və hazırda necə olmasının mənim ideal və öz istədiyimə uyğun dünya qurmaq istəyimə və bunun üçün nə etmək lazım olmasına nə aidiyyəti var?! Başqa sözlə, yalnız fəlsəfə kifayət deyil.

Ekzistensializm Öhdəlik Gətirə Bilməz

Dünyagörüşləri başqa bir baxımdan da fərqlənilir. O da budur ki, biri öhdəlik gətirir, digəri isə yox. Yəni bir dünyagörüşü insan üçün məsuliyyət gətirir, digəri isə yox. Tövhid dünyagörüşü öhdəlik gətirir. Məsələn, ekzistensializmin necə öhdəlik yarada biləcəyini nə qədər düşünsək də, fikrimiz bir yerə varə bilmir. Çünki əsası yoxdur. Öhdəlikdən, məsuliyyətdən, iltizamdan bu qədər dəm vurur, amma onun əsasının harada olması məlum deyil. Mən özümə məsulam. Buna dəlil yalnız azad olmağımıdır. Bu azadlığın yeganə mənası budur ki, (mənim bədbəxtliyimdə) başqa birisi təqsirli deyil. Əgər məcbur olsam, mənim bədbəxtliyimin təqsirlisi özüm olmayacağam. Amma mən tam olaraq azadımsa, necə?

Əlbəttə, onların dediyi azadlığın əsas etibarilə mənası yoxdur və tam olaraq yanlışdır. Çünki bizim *əşəri*lərin dediyi azadlıqla eynidir. Onlar sübuta yetirmək istəyirdilər ki, insan iradəsi tam olaraq azaddır və heç bir şeylə əlaqəsi yoxdur. Bu sözə qarşı bir neçə böyük irad var. Amma hər halda fərz edək ki, mən azadam və mənə heç bir zərurət (icbar) hökm etmir. Zəruri nəticə doğuracaq heç bir bəşəri təbiət də yoxdur. Mühit zərurəti də yoxdur. İlahi zərurət də yoxdur və mən mütləq azadlığa malikəm. Demək, bu halda mən, onlar demişkən, özümə məsulam. Bu sözün maksimum mənası budur ki, mənim bədbəxtliyimdə heç kim təqsirli deyil. Əgər mən bədbəxt olarsam, bunda təqsirli özüməm. Amma bunun mənası başqalarının da qarşısında məsuliyyət daşımaq deyil ki, mənim öz seçimimdə başqalarının da mənafeyini nəzərə almağımı boynuma qoysun? Başqalarının da məsuliyyətinin mənim üzərimə qoyulması məsuliyyəti hissi mənə də haradan yaranmalıdır? Əgər mənim başqalarında təsirli olduğum deyilsə, – tutaq ki, belədir – amma məsuliyyət başqa məsələdir.

Birincisi, başqaları da azaddır. O mütləq azadlıq başqaları qarşısında məsuliyyətlə uyğun gəlir. Dedikləri o növ azadlıqda, hətta örnək və nümunənin də bir mənası yoxdur. Deyirlər ki, mən azad olduğum üçün, özüm özümə məsulam. Çünki hər hansı bir yolu seçirəmsə, bu o deməkdir ki, onu yaxşı hesab edirəm və (ilahiyyətçi – Tərc.) tələbələrin təbiri ilə desək, *iltizami* (implikativ) dələlətlə başqalarına: “Bu yolu seçin”, – deyirəm. Demək, öz yoluma ümumilik verirəm. Bu yolun yalnız mənim üçün yox, hamı üçün yaxşı olduğunu deyirəm.

rəm. Demək, başqalarını da bu işə dəvət edirəm. Dediymiz kimi, başqaları da azaddır və (başqalarının seçiminə təsir kimi) heç bir amil kimsənin iradəsini üstələyə bilməz.

İkincisi, tutaq ki, bu sözü qəbul etdik.¹ Lakin başqalarının seçiminə göstərdiyim bu təsir mənim öz vicdanımda məsuliyyət hiss etməyimdən fərqlidir. Çünki bu məsuliyyət mənim vicdanımda olmalıdır. “Mən təsirliyəm” – bu mənim başqalarının bədbəxtlik amili olmamı dərk etməyimdən daha üstün deyil. Amma bu öhdəçiliyi məndə kim yaradır ki, mən əməl etməyim və deyim ki, məsuliyyət daşdığım üçün etmirəm. Kimin qarşısında məsulam? Allah varmı ki, Onun qarşısında məsul olum? Deyirsiniz: “Yox”. Elə isə vicdanmı? Deyirsiniz: “Yox”. Bəs kim?

Tövhid Dünyagörüşünün Xüsusiyyətləri

Tövhid dünyagörüşü idealformalaşdırıcı, öhdəlikgətirən və məsuliyyətverici olması səbəbilə hidayətedicidir. Onun digər bir xüsusiyyəti isə hidayət etməkdir. Yəni yolu insana göstərir; məqsədlərə çatmaq yolunu aydınlaşdırır. Bundan başqa, ruhlandırıcı, ürək isidən və fədakarlaşdırandır.

Hamısından daha üstünü budur ki, – Əllamə Təbatəbainin də söylədiyi kimi – tövhid prinsipi bütün təlimlərin ünsürlərindən biri ola bilir. Necə ki, bütün məsələlərin təhlili ziddiyyət qanununa söykənir. O olmadan heç bir (elmi) qa-

---

¹ Əlbəttə, bura qədər düzgündür və “İnsanları dilinizdən başqa vasitələrlə (dinə çağırın)” hədisinin də mənası budur ki, mən gördüyüm işlə onun yaxşı iş olduğunu hesab etdiyimi demək istəyirəm və başqalarını da praktiki surətdə o işə təşviq edirəm. Demək, bu minvalla başqalarının da seçimində təsirliyəm.

nun haqqında əminlik yaranmır. Yaxud ən azı heç bir qanuna əmin olmaq ona əks qanunun ehtimalını istisna etmir. Həmçinin tövhid prinsipində belə bir səlahiyyət var ki, su kimi digər bütün düşüncələrə həyat versin. Qan tək o düşüncələrin hissələrini, üzvlərini qidalandırsın. Ruh tək bütün cisimləri ayağa qaldırsın, onlara həyat bəxş etsin və bir məktəbi hərəkətə gətirən qüvvə olsun.

Sartr və başqalarının ideal haqqında bir sözü var. Deyirlər ki, insan heç bir səviyyədə dayanmamalıdır. Daim öz hüdudlarını dağıtmalı, layihələri dəyişməlidir. Bir məqsədə çatdıqda başqa bir məqsədin ardınca getməlidir. Bu şəkildə irəliləməlidir. Belə ki, öncədən məqsədi və ideali bəlli olmayan intəhasız bir hərəkət gerçəkləşdirməlidir. Belə ki, daim hərəkət halında olmalıdır. Sanki, bir adam yol gedir və yalnız bir azca qabağı görür. Amma sonrasını görmür. İrəli getdikcə gözləri önündə başqa bir üfüq açılır və beləcə, davam edir. Amma öncədən son məqsədi, qayəni aydın şəkildə bilmir. Çünki sabit bir nöqtəyə çatmaq istəmir və onu ölüm nöqtəsi hesab edir.

Tövhidde isə məqsəd öncədən aydın və bəlli olması ilə yanaşı, həm də intəhasızdır və bu, fəvqəladə dəyərə malikdir. Çünki məqsədin zati intəhasızdır. Daim insan üçün yenidir. Heç zaman köhnəlmir.

Demək, hər dünyagörüşünün bir məktəbin ruhu və əsası olmaq səlahiyyəti yoxdur ki, istər qayə və hədəf vermək, istərsə də məsuliyyət yaratmaq baxımından həm məktəbin ideali, həm də hərəkətverici qüvvəsi olsun. Qıssası, həm hərəkətverici qüvvə olsun, həm öhdəlik və məsuliyyət yaratsın

(əlbəttə, öz zati xüsusiyyəti etibarilə), həm də yol göstərən və hidayətçi olsun ki, məqsədlərə çatmaq yolunu təyin etsin; həm ruhlandırıcı, fədakarlaşdırıcı xüsusiyyəti olsun, həm qida tək bütən bədənə çatmaq, bütən bədəni həyatda saxlamaq xüsusiyyətinə malik olsun, həm də elə bir nüfuzu olsun ki, prinsip kimi bütən məsələlər onunla təhlil oluna bilsinlər.

Fikrimizcə, bu xüsusiyyətlərin hamısını, bütöv şəkildə özündə cəmləyən yalnız tövhid dünyagörüşüdür.

IV

İman və İnsanın Kamilliyi

İslamda məqsəd və məqsədə inam haqqında etdiyimiz söhbətlərlə bağlı əsaslı bir məsələ budur ki, İslamda “iman” adı ilə keçən, bütün Quran boyu rast gəldiyimiz və bütün məsələlərin əsasını təşkil edən şey nədir?

Əlbəttə, iman ilk növbədə Allaha inam, ikincisi isə Quranda da yer alan mələklərə, kitablara, elçilərə və Qiyamət gününə inamdır.

İman Məqsəd, Yoxsa Vasitədir?

İslama görə, əsas etibarilə, iman özü insan üçün məqsəddir, yoxsa vasitə? Yəni insan mömin (imanlı) olmalıdır və İslam insanlardan iman istəyir? Özü məqsəddir, yoxsa başqa məqsədlər üçün vasitədir? Əlbəttə, diqqət edirsiniz ki, burada məqsəd dedikdə insan üçün hədəf nəzərdə tutulur. Demək istəmirik ki, iman Allah üçün bir məqsəddir və ya Al-

lahın məqsədləri üçün bir vasitədir. Məqsədlər, yəni kamilliklər və insani hədəflər.

İman kamilliyin özüdüürmü? İnsanın imana dəvət edilməsi prinsipcə, imanin insani kamillik olması, insanın kamilləşməsinin özünün imanla gerçəkləşməsi baxımındandırımı? Yaxud ona görə imana dəvət edilmişdir ki, imanin bir sıra nəticələri var və o nəticələr insan üçün yaxşıdır. Demək, iman insan üçün faydalıdır. Yəni yaxşı nəticələr doğurur. Əgər bu sözü filosofların ifadəsilə desək, belə deməliyik:

İman insan üçün xeyirdir, yoxsa faydalıdır? Çünki xeyirlə faydalı arasında fərq var. Xeyir o şeydir ki, onun öz zəti kamal və arzu olunandır. Yəni insan onu onun özü üçün istəməlidir, başqa şey üçün yox. Faydalı isə malik olduğu təsirlərə görə yaxşı olan şeydir və öz-özlüyündə xeyirli deyil, həqiqətdə xeyirin əldə edilməsinə bir girişdir.

Bu məsələ, şübhəsiz, İslam təlimlərində bir məktəb və ideologiya olaraq aydınlaşdırılmalıdır ki, İslama görə, iman insan üçün hədəfin, tələb olunanın və xeyirin özüdüürmü? İslamın imana çağırışı buna görədir ki, imanin özü insan üçün doğurduğu nəticələri nəzərə almadan, hətta imanin bildiyimiz nəticələrindən heç biri olmasa belə, xeyirdir? Yoxsa xeyir başqa bir şeydir və insan imana ona görə dəvət olunmuşdur ki, iman xeyirlərə girişdir. Necə ki, biz adətən iman haqqında danışdıqda imanin faydaları və nəticələri haqqında danışırıq. Məsəl üçün, deyirik: İnsan imanlı olduqda könlü təskinlik tapır, aram olur, müsibətlər onu əldən salmır. Əgər cəmiyyətin fərdləri imanlı olsalar, bir-birlərinə etibar edə bilərlər, bir-birlərinə xeyirləri dəyər, bir-birlərinə ziyan vurmazlar.

Şübhəsiz, imanın belə təsirləri də var. Amma iman belə təsirləri olduğu üçün mü yaxşıdır? Yoxsa imanın özü insan üçün kamillik, xeyir və səadətdir? İmanlı olmalı olan insanın bu imanı imanın özü üçündür, yoxsa imanın doğurduğu digər nəticələr üçün?

Buradan belə bir sual yaranır ki, prinsipcə, insanın kamilliyi nədədir? Biz imanın kamillik və xeyir, yoxsa kamillik və xeyirə giriş olmasını başa düşmək üçün öncə insanın kamillik məsələsini açıqlamalıyıq və bilməliyik ki, insanın kamilliyi nədədir.

İnsanın Kamilliyi Nədədir?

İnsanın kamilliyini ayırd etmək digər şeylərin kamilliyini ayırd etməkdən daha çətindir. İnsanın insan haqqında bil-mədiyi məsələlərdən biri onun kamilliyinin nədə olmasıdır. Gerçəkliyin əksər əşyalarının kamilliyini¹ (asanlıqla) müəyyən edə bilərik. Misal üçün, əgər bizdən “Bir kamil alma necə olmalıdır?” - deyə soruşsalar, biz buna asanlıqla cavab verə bil- lərik. Kamil almanı tez izah etmək olar. Çünki almada arzu olunan və bizim onu alma hesab etdiyimiz cəhətin biri dadı, digəri isə lətafəti, rəngi və nəhayət, formasıdır. Əgər bir alma forma və rəng baxımından gözəl olsa, dad baxımından ləzzətli və şirin, qoxu baxımından xoşətirli və gözəl iyli, lətafət baxımından lətif olsa və diş qarşısında da möhkəm olmasa, onu istifadə olunmalı bir şey olaraq, “kamil alma” hesab edirik.

---

¹ Müqabili qüsurlu olan kamilliyin tərifi ehtiyacı yoxdur və demək olar ki, aydın və məlum anlayışdır.

Bir kamil evə tez tərif vermək olar. Bir kamil ata asanlıqla tərif vermək olar. Amma kamil insanın tərifi bütün digər şeylərin tərifindən daha çətin və ağırdır. Buna görə də kamil insan haqqında irəli sürülən müxtəlif nəzəriyyələri izah etmək lazımdır ki, hansının düzgün olması aydınlaşsın. Yaxud əgər şəxsi rəyimizlə ayırd edə bilməsək, heç olmazsa, Qurana görə, onların hansının nə dərəcədə düzgün olmasını aydınlaşdıraq.

Kamil İnsan

Haqqında Müxtəlif Nəzəriyyələr

1. Kamil insan faydalanan insandır

a) Təbiətdən faydalanan

(Kamil insanın tərifi ilə bağlı) deyilə biləcək ilk şey budur ki, kamil insan faydalanan insandır. Yaxud təkmilləşmiş insan o insandır ki, təbiətdən, ətraf mühitdən maksimum faydalanır.

Bu nəzəriyyənin tənqidi

Şübhəsiz, bu tərif yanlışdır. İnsanın kamilliyi faydalanmaqla gerçəkləşmir. Heç də belə deyil ki, insan ətraf mühitdəki əşyalardan daha çox istifadə etməklə daha kamil olsun. Çünki birincisi, biz heç bir şeyə belə tərif vermirik. Biz, əsla kamil bir atın faydalanan at olmasını hesab etmirik. Atı öz xüsusiyyətləri ilə münasibətdə, özünəməxsus şəraitdə nəzərə alırıq ki, hansı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Kamil at o at deyil ki, misal üçün, ötən axşam daha çox ələf yesin. Yaxud

kamil alma haqqında demirik ki, təbiətdən (hava, su, işıq və s.) daha çox faydalanan alma olsun.

İkincisi, hansı vicdan bu mətləbi qəbul edir ki, ən kamil insana insanların ən çox faydalananı kimi tərif verilsin. Çünki bunun zəruri nəticəsinə görə, istənilən insan hər hansı bir səbəbdən təbiətdən az faydalanıbsa, o, kamil deyil. Faydalanan daha kamil, faydalanmayan daha qüsurludur. Buna əsasən, bizim qarşımızda iki insan varsa, biri Müaviyə kimi bütün cidd-cəhdini hansı şəraitdə olursa olsun dünya nemətlərindən maksimum istifadəyə yönəlmişsə, – deyilənə görə, özü ömrünün sonlarında deyirmiş ki, biz dünya neməti içində ağnadıq. Həqiqətən də, belə idi. Çünki ömrünün 80 ilinin təqribən 40 ilini Şam hakimiyyətində keçirdi. Bu qırx ilin təqribən 20 ilini qüdrətli vali kimi, qalan 20 ilini isə güclü xəlifə kimi başa vurdu. – Digəri İmam Əlidirsə (ə), birincinin əksinə olaraq, dünyada zahid həyatı sürürsə və öz zöhdü üçün fəlsəfəsi də olmuşsa (fəlsəfəsi azad yaşamaq istəyi, ya fədakarlıq etmək, ya başqalarının dərdinə şərik çıxmaq, ya dünyanın əsiri olmamaq, ya da öz qəlbini mənəviyyat üçün boş saxlamaq olmuşdur) və dünyadan payı yalnız, məsələn, 17 batman arpa çörəyi olmuşsa, birincisi kamilliyə daha yaxın, ikincisi isə bu dünyadan az faydalanan qüsurlu insan olmuşdur.

Əgər bu sözü desək, həqiqətən, insanı heyvandan da aşağı salmış oluruq. Çünki heç bir heyvanı “faydalanmaq” meyarı ilə dəyərləndirmirik. Əgər düzgün diqqət yetirsək, əksər fərdlər, əsas etibarilə, insan üçün faydalanmaqdan başqa bir şey düşünmürlər. Hər bir şeyi, insanın faydalan-

ması üçün vasitədirsə, yaxşı, deyilsə, pis hesab edirlər. Sanki, insanın əsl kamilliyini faydalanmaqda görürlər. Bu əlbət ki, düzgün deyil.

***b) Kamil insan
axirətdə faydalanan insandır***

Burada ortaya başqa dəqiq bir məsələ çıxır. O da budur ki, heç kim bu qədər açıq şəkildə insanın kamilliyinin təbiət-dən daha çox faydalanmaqda olması qənaətində deyil və bunun zəruri nəticəsi hər növ mənəviyyatı və insani əməli inkar etməkdir. Bu o deməkdir ki, fədakarlıq etmək yanlış işdir. Çünki tənəzzüldür. Amma başqa bir nüans də var ki, bir çoxları bu haqda düşünürlər. O da budur ki, dünyada faydalanmaq insanın kamilliyi deyil. Bəs axirətdə faydalanmaq necə? Yəni belə deyək ki, insanın faydalanması kamillikdir, amma bu, axirətdə faydalanmaqdır. Ona görə “dünyada faydalanmaq” demirik ki, bu faydalanmaq axirətdən məhrum olmağa səbəb olur. Amma axirətdə faydalanmağa maneə yoxdur. İnsanın kamilliyi elə o yeməkdədir, ilahi nemətlərdən faydalanmaqdadır. İntəhası, dünyada o yolun ən üst səviyyəsi yoxdur. Bu, axirətdə və Cənnətdə müyəssər olacaq. Buna görə də avam zahidlər ibadət edirlər ki, axirətdə daha çox faydalansınlar. Cənnət üçün ibadət etmək daha çox faydalanmaq üçün ibadət etmək deyilmi? İbadət faydalanmaq üçün vasitədir və təbii ki, məqsəd vasitədən daha fəzilətli və daha şərəfətlidir. İbadət, yalnız o faydalanmaq üçün vasitədir.

Əbu Əli Sina “İşarat” əsərinin IX fəslində yazır: “Arif olmayan üçün ibadət müamilədir. Sanki, o, dünyada muzzd

üçün işləyir, axirətdə isə muzzdunu alır”. Arif olmayan insan günəmuzd fəhlə kimi ibadət edir. Günəmuzd fəhlənin məqsədi aldığı puldur. Əgər pul olmasa, əsla işləməz. Bu şəxs də axirətdə faydalanmaq üçün ibadət edir. Demək, yenə də insanın kamilliyi bu dünyada olmasa da, axirətdə faydalanmağa gəlib çıxır.

Bu nəzəriyyənin tənqidi

İslam məntiqi baxımından bu məsələ, şübhəsizdir ki, axirətdə faydalanmaq üçün edilən ibadət çox qüsurlu ibadətdir. Yəni bu qədər ibadət sayılır ki, insan Allahdan bir şey istəyir, Allahı vasitə edir, Allaha Ondən Cənnət və Cəhənnəm istəmək qədərincə diqqət yetirir və Allahın əmrinə itaət naminə ibadət edir ki, Allah əvəzində ona axirət versin. Bu, ibadətdir, amma Allah vasitə edilmişdir. Bu bərədə imamların sözlərində çox söhbət açılmışdır. “Nəhcül-bəlağə”də də var:

“Bir dəstə adam Allaha (savab və mükafata) rəğbət üçün ibadət edir. Bu, günəmuzd işçilərin (alverin xeyir-zıyanını nəzərdə saxlayan tacirlərin)¹ ibadətidir. Bir dəstə isə Allaha qorxudan ibadət edir. Bu da qul və kölələrin ibadətidir (ki, onlar ağalarının göstərişlərini qorxudan yerinə yetirirlər). Digər bir dəstə isə Allaha şükür etmək üçün ibadət edir və bu, azad insanların ibadətidir (ki, onlar aqahlıq və niyyət paklığı ilə Allaha ibadət edirlər və Onu ibadət və bəndəlik etməyə layiq bilməkdən başqa digər bir məqsədləri yoxdur)”²

Həzrət Əlinin digər məşhur bir kəlamı bundan da aydındır:

---

¹ İbarələr müxtəlif şəkildə nəql olunmuşdur.

² “Nəhcül-bəlağə”, qısa kəlamlar, 229

“İlahi, mən sənə Cəhənnəminin qorxusundan və ya Cənnətinə rəğbət bəslədiyimdən ibadət etmirəm. Əksinə, səni ibadətə layiq görürəm və (məhz) buna görə də ibadət edirəm”.

Demək, insanın kamilliyini onun faydalanmağında görmək bu bərədəki nəzəriyələrdən sadəcə biridir. Əgər dünyada onu hər bir fəzilətin inkarı ilə şərtləndirsək və faydalanmağın axirətə saxlasaq, yenə də düzgün mətləb deyil. Əks təqdirdə, prinsipcə, ən kamil ibadət də faydalanmaq üçün olacaq. Halbuki öncə də aydın olduğu kimi, faydalanmaq üçün olan ibadət ən aşağı ibadətdir.

Elə isə demək olmaz ki, insanın kamilliyi onun özündən başqasından daha çox faydalanmasındadır.

Digər nəzəriyələr də var. Bəziləri ruhanidir, bəziləri isə maddi. Maddi nəzəriyələr nəticə etibarilə qeyd edilən “faydalanma” nəzəriyyəsi ilə yekunlaşır. Ruhani nəzəriyələr isə aşağıdakılardır:

2. Ariflərin nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyələrdən haqqında danışılması lazım olan birincisi və ən önəmlisi ariflərin nəzəriyyəsidir. Əsas etibarilə “kamil insan” mövzusunu bu ad altında ariflər müzakirəyə çıxarmışlar. Şübhəsiz, ariflər bu nəzəriyyəni dinlərdən götürmüşlər. Bütün dinlərdə olan ilk insan məsələsindən (həzrət Adəm), ümumilikdə “nəbi”, “vəli” və axırzamanın kamil insan məsələsindən (vəd edilmiş Mehdi) ilham almışlar. Məşhur Massignonun “İslamda kamil insan” adlı

kitabı var. Əbdürrəhman Bədəvi onu ərəb dilinə tərcümə etmişdir.¹

Massignon o kitabda yazır: “Kamil insan hipotezi Helen irsi, yəni Yunan irsi deyil. Yunan fəlsəfəsinin kamil insan haqqında sözü yoxdur və o barədə danışmamışdır”.

İslam dünyasında kamil insan məsələsini ariflər müzakirəyə çıxarmışlar. Xüsusilə ariflərin arasında Mühyiddin Ərəbi bu mövzuda çox danışmışdır. Başqaları da “Kamil insan” adlı kitab yazmışlar. O cümlədən Əbdülkərim Ceylinin “Kamil insan”, Əzizəddin Nəsəfinin “əl-İnsan əl-kamil” əsərləri işıq üzü görmüşdür. Həmçinin məşhur arif və şair Seyid Məhəmməd Burqei (mərhum Mirzə Seyid Həsən Burqeyinin qardaşı) də həmin adda kitab yazmışdır.

Ariflər öz əqidələrinə uyğun olaraq insanın kamilliyi və kamil insan haqqında, hətta başqaları üçün məqbul olmasa belə, aydın nəzəriyyəyə malikdirlər. Onlar bu barədə qəti və əminliklə mühakimə yürüdür və qəribə fikirlər səsləndirirlər.

Ariflərə görə, həqiqət yalnız birdir və o, Allahdır. Onlar Allahdan başqasını həqiqət hesab etmirlər. Başqalarını bir növ həqiqətin kölgəsi, sayəsi, surəti hesab edirlər. Hər hansı bir şeyi zahirən həqiqət sanmaları da onu Allaha isnad etdiklərindənədir. Arifə görə, hər şey Allahın şəni, sifəti və adıdır. Biz nə qədər ki əşyaları Allahın qarşısında qararlaşıdırırıq, Onu bir şey, bunları da başqa şeylər hesab edirik, Onun qarşısında ikinciyə yer verir və xalis şirk, cəhalət və örtük içində ya-

---

¹ Bu kitabın dilimizə orijinaldan – fransız dilindən tərcüməsi elmi baxımdan çox faydalı əsər olar.

şayırıq. Belə ki, əgər bu halda ölsək, zülmətdə ölmüş oluruq, yəni həqiqəti dərk etməmişik.

İnsan o zaman kamil olur ki, həqiqəti dərk etsin və həqiqətə çatsın. İrfanda belə bir termin var, haqqa qovuşmaq. Burada məqsəd – Allaha sığınırım – Haqqın (Allahın) insan da “hülul”¹ etməsi deyil. Çünki Allahın hülul etməsi, məxluqatla bütünləşməsi, birləşməsi qeyri-mümkündür. Onlar Allah üçün əsla ikinci qəbul etmirlər. Şəbüstəri deyir:

(Sərbəst tərcümə)

“Burada hülul və ittihad mümkünsüzdür. Çünki vəhdətdə ikilik zəlalətin özüdür”.

Əgər hülul deyərsə, Allah üçün ikinciyyə inanmışdır və bu, eynilə şirkdir. Əgər ittihad (birləşmə) inansa, yenə bir-biri ilə birləşmiş iki şey olmuş olacaq. O, hər hansısa bir şeyin şey olmasına inanmır ki, onu Allah üçün ikinci hesab etsin. Yaradılış onlara görə, təcəlladır, yaratmaq isə təzahürdür.

Buna görə də çatmağın mənası Onda yox olmaqdır (fəna məqamı). Onda yox olmaq, insanın həqiqəti olduğu kimi dərk edəcəyi məqama çatmasıdır. Özünü dərk etməsi Onu dərk etməsindən sonradır. Hər şeydən qabaq Onu dərk etməli, Onu görməlidir. Əmirəlmöminin Əlidən nəql olunmuş bir hədisdə deyilir: “Elə bir şeyə baxmadım ki, ondan qabaq, ondan sonra və onunla Allahı görməyim”. Daha ona görə, “mən” və “biz” deyə bir şey qalmır. Fani olmaq da budur.

---

¹ Hülul Allahın yaratdıqlarında meydana çıxması, onların cisminə daxil olması deməkdir.

Demək, ariflərin sözlərinin əsası budur ki, həqiqət yalnız bir şeydir və ondan başqa nə varsa, onun üçün ikinci deyil, əksinə, onun təzahürləri, adları, sifətləri və təcəlliləridir. İnsanın kamilliyi onun həqiqətə çatmasındadır. Həqiqətə çatmaq isə insanın bu halı tam olaraq dərk edəcəyi yerə çatmasıdır. *“Siz harada olsanız, O sizinlədir”*.¹ Hər bir şeylə, hətta hər şeydən öncə Onu görməsidir. Hər şeyin varlığının davam etmə səbəbini onda görməsidir. Hər bir şeyi və o cümlədən özünü əslində onda görməsidir. O zaman artıq “mən” anlayışı qalmır. Bu, sözügedən “fəna”nın (yoxluq, heçlik məqamının) mənasıdır. Əgər insan bu hala gəlib çıxsasa, bu fəna və qovuşmaq baş versə, onlar demişkən, “yədullah əl-basitə” (Allahın açıq əli) olacaq.

Ariflər qovuşmağa, çatmağa da inanırlar.² Çünki seyri-süluka, Allaha doğru hərəkətə, “qürb” mənzillərini keçməyə inanırlar. Bu mənzillər üçün xüsusi nizama inanırlar. Misal üçün, məkan mənzilləri kimi, birinci mənzil keçilməsə, ikinci mənzilə çatmaq mümkün deyil. Ariflər üçün mənzillər müəyyənləşdirmişlər ki, həqiqətə qovuşsunlar. İnsanın kamilliyi, onlara görə, çox aydındır. Həqiqətə çatmayan insan qüsurlu insandır, örtülüdür və “yetişməmiş” insandır. İnsanın insanlığı, əsl istedadı həqiqəti tanımasında, ona qovuşmasındadır. Həqiqətə çatmayan, yoldan geri qalmışdır. Bu yolçuluğun miniyi də, onlara görə, “eşq”, “məhəbbət” və “üns”dür. Yol, könül və ürək yoludur, fikir, fəlsəfə yolu yox.

---

¹ Hədid, 4

² “Süluk” (“Seyrun iləllah”, “Sülukun iləllah”) da budur. Biz də “təqərrüb” deyirik, yaxınlaşmaq mənasında.

Onlara görə, digər hər bir kamillik bu kamillikdən mənşə almışdır. Başqa hər bir şey o baxımdan kamillik ola bilər ki, ya bu kamilliyə gedən yoldur, ya da bu kamillikdən mənşə alır. Misal üçün, zöhd insan üçün kamillikdirmi? Deyirlər: “Bəli, çünki bu yolun şərtidir”. Əxlaqi fəzilətlər, həmçinin əldən tutmaq, yol göstərmək, hidayət etmək yaxşıdır, çünki bu yolun nəticəsidir. Kimsə həqiqətə çatdıqda “əl-Hadi” (yolgöstərən – Red.) sifətinin təcəssümü olur və başqalarını hidayət edir, istiqamətləndirir. Bu, kamilliyin həqiqətə qovuşmağa bərabər olması, ariflər üçün aydın nəzəriyyədir. Həqiqət birdir və insanın kamilliyi onun həqiqətə qovuşması, çatmasıdır.

3. İlahi filosofların nəzəriyyəsi

İlahi filosoflar insanın kamilliyi haqqında başqa fikirdədirlər və kamil insanın tərfi onlara görə, başqa cürdür və ariflərin fikirləri ilə bir az fərqlidir.

Filosofların izahında həqiqətin vəhdəti, qovuşmaq, seyrisülük, çatmaq və heç olmaq məsələləri ariflərin düşündüyündən fərqli şəkildə əks olunur. Filosoflara görə, insanın kamilliyi iki şeydədir: Biri həqiqətlərin dərk, başqa sözlə, hikmətdir (“elm” sözü kifayət deyil). Ariflər “həqiqət”, filosoflar “hikmət” deyirlər. Onlara görə, hikmət əşyaların həqiqətini olduğu kimi dərk etmək, ümumi varlıq aləmini olduğu kimi anlamaqdır. Əlbəttə, xırdalıqları dərk etməyə hikmət deyilmir. Bu, konkret bilik sahələrinə aiddir. Misal üçün, almanın hansı xüsusiyyətləri olması bilikdir, amma hikmət deyil. Yaxud bir mənzili tanımağı deyək. Bəzən onun haqqında

ümumi məlumatınız var, bəzənsə onun xırdalıqlarını bilirsiniz. Yaxud fərz edək ki, bir nəfər bir taksi sürücüsü kimi Tehranın yollarını yaxşı tanıyır, amma eyni halda Tehran haqqında ümumi məlumatı yoxdur. Əgər ondan soruşsanız ki, Tehran içməli suyu haradan götürür, bilməyəcək. Soruşsanız ki, Tehranın elektrik enerjisi haradan təmin olunur, bilməyəcək. Ondan şəhər bələdiyyəsi, polis idarəsi hansı sistemlə işləyir, soruşsanız, bilməyəcək.

Filosof insanın kamilliyini varlıq aləminin ümumi dərkində görür – düzgün və doğru bir dərkdə. Belə ki, bir “elmi aləm” olsun. Dünya obyektiv insan olsun, o isə elmi aləm olsun. Nəzəri hikmətin nəticə baxımından olan tərifində deyilir: “Hikmət, bir insanın elmi dünya, obyektiv dünyaya uyğun bir əqli dünya olmasıdır”. Misal üçün, obyektiv dünyada zəruri varlıq, mücərrəd, orta və maddi aləmlərin ümumi sistemi var. Orada da olsun və insan bilsin. Demək, kamil insan onlara görə, hikməti mənimsəmiş insandır.

Hikmətin real nümunəsi ilə bağlı bəhsə ehtiyac ola bilər. Amma hikmətin özündə bəhsə ehtiyac ola bilməz. Quranda da oxuyuruq:

“Allah istədiyi şəxsə hikmət bəxş edir. Kimə hikmət bəxş edilməmişə, ona çoxlu xeyir (əbədi səadət) verilmişdir. Bunu ancaq ağıllı adamlar dərk edirlər!”¹

Filosoflara görə, insanın kamilliyi bir hikmətdə, bir də ədalətdədir. Ədalət dedikdə məqsədləri əxlaqi ədalətdir (ictimai ədalət əxlaqi ədalətə tabedir). Yəni insanın qüvvələri (duyğula-

---

¹ Bəqərə, 269

rı) və instinktləri arasında tarazlıq və müvazinət olmalıdır. Bu duyğu və instinktlərin hamısı ağıl gücünün hökmranlığı altında olmalıdır. Başqa sözlə, ağıl bütün şəhvani, qəzəb və xəyal qüvvələrinə elə hakim kəsilməlidir ki, bugünkü terminologiya ilə desək, bütün instinktlərə, meyillərə elə hökmranlıq etməlidir ki, hər bir qüvvənin payını heç bir ifrat və təfrifə varmadan özünə verməlidir. Heç bir qüvvənin haqqını pozmamalı və ya ona haqqından artığını verməməlidir.

Filosoflara görə, insanın iki yönü var: “Yəli əl-fauqi” və “yəli əl-bədəni” yönləri. “Yəli əl-fauqi” yönü etibarilə insanın kamilliyi hikmətdədir. “Yəli əl-bədəni” yönü baxımından isə insanın kamilliyi ədalətdədir. Birincisini nəzəri zəkanın, ikincisini isə praktiki zəkanın kamilliyi baxımından deyirlər.

Demək, filosoflara görə, kamil insan o insandır ki, ağılı nəzəri məsələlərdə müdrikdir. O, əməli məsələlərdə də əxlaq baxımından tam olaraq mötədil insandır. Çünki onlara görə, bütün yaxşı xüsusiyyətlərin yaxşı olmasının səbəbi onların mötədil olmasıdır. Yəni yaxşı əxlaq o əxlaqdır ki, onda hər bir qüvvə və instinkt öz haqqını ədalətli şəkildə alır.

Filosofların fikirlərinə görə, hikmət və elm, xüsusilə hikmətin əsası olan elm zat etibarilə kamillikdir (Əlbəttə, mötədil şəkildə elm, cüzi hikmət də öz yerində). Demək, ümumi hikmət kamillikdir, kamilliyin müqəddiməsi deyil.

Başlanğıcda iman haqqında dediyimiz “iman məqsəddir, yoxsa vasitə?” sualını indi də hikmət haqqında deyirik: Hikmət, insan üçün məqsəddir, yoxsa vasitə? Bilik insan üçün məqsəddir, yoxsa vasitə? Yaxud həm məqsəddir, həm də vasitə?

Bilik, insanın kamilliyidirmi? Əlbəttə, əgər kamillikdirsə, bir sıra faydaları da var. Prinsipcə, bilik faydalarına görə yaxşıdır. Əgər onun faydaları olmasa, bilik işə yaramır. Hansı elmin faydası çox olsa, o, daha yaxşıdır. Faydası az olan isə daha az dəyərlidir.

4. Hinduizmin nəzəriyyəsi

Digər bir nəzəriyyə var və o da budur ki, insanın kamilliyi duyğularındadır. Yəni sevgidədir. Yaxud ən azı sevgi də insan kamilliyinin dayaqlarından biridir.

Filosoflara görə, kamillik “hikmət və ədalət”də, ariflərə görə, “həqiqət”də və bu nəzəriyyəyə görə isə əxlaqi nəzəriyyə olduğu üçün sevgidədir. Yəni kamil insan o insandır ki, özündən qeyrisinə sevgisi daha çox olsun.

İnsan özündən qeyrisini, xüsusilə özündən başqa insanları, yaxud heç olmasa, özündən başqa canlıları, ümumilikdə bütün dünyanı nə qədər çox sevsə, rəğbət bəsləsə, daha kamildir. İnsan özündən qeyrisinə nə qədər sevgisiz və daha quru olsa, başqa şeyə rəğbəti olmasa, eqoist olsa, daha pis və daha qüsurludur. Belə olduqda əxlaq onu məhkum edir. Çünki pis əxlaqın əsası eqoistlikdir. İnsan nə qədər eqoistlikdən xaric olub, başqasına rəğbət bəsləsə, bir o qədər də gözəl əxlaq sahibi olacaq.

Bu da bir nəzəriyyədir ki, hinduistlər bu nəzəriyyə üzərində dayanırlar və haqlı mövqedir. Qəndi “Budur mənim dinim” kitabında bu məsələ üzərində çox yaxşı dayanmışdır. Əlbəttə, hinduistlər də həm “həqiqət”, həm də “sevgi” üzə-

rində dayanırlar və bu iki şeyi dəf edən, aradan qaldıran Qərb sivilizasiyasını tənqid edirlər.

5. İnsanın kamilliyi gözəllikdədir

Digər bir nəzəriyyə isə budur ki, insanın kamilliyi camal və gözəllikdədir. Amma yalnız cismani gözəllik yox, əksinə, daha çox ruhun gözəlliyindədir. Başqa sözlə, (bu fikirdə olanlar) insanın kamilliyini zərif ruhdan mənşə alan incəsənətdə, incə iş və fəaliyyətlərdə görür və hər şeyi gözəl və zərif ifadələri altında toplayırlar. Hətta bizim yaxşı dediyimiz əxlaqı da gözəl olduğu üçün kamillik hesab edirlər. Onlara görə, bilik gözəllik katiqoriyasına aiddir. Həqiqətin özü də gözəl olduğu üçün kamillikdir. Buna görə də kamillik gözəllikdədir. Əlbəttə, bu nəzəriyyə ayrıca bir ifadədir, ayrıca söz (fikir) deyil.

6. İnsanın kamilliyi gücdədir

Demək olar ki, Qərbdə geniş yayılmış və insanın kamilliyinin maddi yön tapdığı¹ digər bir nəzəriyyəyə görə isə insanın kamilliyi gücdədir. Kamil insan güclü, qüdrətli insandır. İnsan nə qədər güclü və qüdrətli olsa, öz ətraf mühitinə, yəni təbiətə, həmçinin digər insanlara nə qədər hökmran olsa, kamilliyə daha yaxındır. Darvinin təkamül nəzəriyyəsi də buna əsaslanır. Darvinin ölçüsünə görə, kamil insan güclü insandır. Özünü daha yaxşı qoruya bilən varlıqdır. Rəqibini ölüm-qalım meydanında (yaşamaq uğrunda mübarizədə) daha yaxşı məğlub edəndir. Buna görə də Darvinə irad tutmuşlar ki, “yaşamaq uğrunda mübarizə” nəzəriyyəsini orta-

---

¹ Öncəki nəzəriyyələrdə insanın kamilliyi ruhani yönə malik idi. “Həqiqət”, “hikmət və ədalət”, “məhəbbət” və “gözəllik” heç biri maddi deyil.

ya atmaqla əxlaqı bütünlüklə aradan qaldırdın. Çünki bu nəzəriyyə əxlaqın sütununu sarsıtdı.

Bu, qərblilərin çox təmtəraqlı şəkildə “biz kəşf etmişik, neçə min illik yanlışı aradan qaldırmışıq” deyərək təbliğ etdikləri şeydir. O budur ki, bilik ardınca gedən başqaları, nə üçün bilik ardınca getdiklərini düşünmürdülər. Amma biz deyirik: “Bilik odur ki, insanın işinə yarasın, insanın gücünü artırsın və insanı təbiətə hakim etsin”. Buna görə də “təcrübi biliklər”in ardınca getdilər – insan üçün daha çox alət olan biliyin ardınca və beləcə, sivilizasiyanı, sənayeni və s. inkişaf etdirdilər. Əlbəttə, bu irəliləyiş düzgündür. Amma bəşəriyyətə xeyir verməkdən çox zərər verdilər. Çünki həqiqət, hikmət və elm məsələsi bir kamillik olaraq müqəddəsliyini itirdi və artıq kamillik hesab olunmadı. İnsanın kamilliyi hesab olunan sevgi özü müqəddəsliyini itirdi. Hər şey güc və qüdrət vasitəsi oldu və bu, bəşəriyyətin xəttini dəyişdi. Həmin gündən bəşəriyyət nə qədər iddia etsə də, heç bir mənəviyyətə etiqad bəsləyə bilmir. Mənəviyyətdən danışsa da, onun əksinə əməl edir.

Nitsşenin fəlsəfəsinə irad tutur və fikirlərini ifratçı sanırlar ki, o, həqiqətən, qəribə fikirlər irəli sürmüşdür. Amma bu düşüncə tərzinə uyğun olaraq irad haqlı deyil. Nitsşe daha açıq və daha aydın demişdir.

Prinsipcə, Bekon və Dekart vasitəsilə baş verən elm yolunun dəyişməsinin gərəyi budur ki, əxlaqda Nitsşenin dediklərini deyək. Biliyi yalnız gücün xidmətinə verən və insanın kamilliyini yalnız gücdə görənlər Bekon və Dekartın tutduğu yolun məntiqi nəticəsi Nitsşenin əxlaq və ictimai məsələlər haqqında söylədikləridir.

V

İnsanın Kamilliyi ilə Bağlı Müxtəlif Nəzəriyyələrin Tədqiqi və İslamın Nəzəriyyəsi

Bizim bəhsimiz İslamın insan haqqında əsas məqsədi ilə bağlı idi. İslama görə, insanın kamilliyi nədir və kamil insan necə olmalıdır?

Təbii ki, bu və ya digər məktəb öz ardıcılarını formalaşdırmaq istəyirsə, bu işi onlara yol göstərməklə, stimullaşdırmaqla görür və bundan başqa bir yolu yoxdur. Buna görə də labüd ardıcılına öz məqsədini açıqlayır və deyir ki, belə bir məqsəd ardınca get. Budur ki, İslamın kamil insan dedikdə məqsədi, təbii olaraq, bir müsəlmanın öz işlərində güdməli olduğu gerçək məqsədə bərabərdir. Buna görə də İslama görə, kamil insandan söhbət getdikdə əslində İslam ideologiyasının əsl məqsədindən və idealından söhbət gedir.

Məsələnin tam aydın olması üçün kamil insan və insanın kamilliyi ilə bağlı sözügedən müxtəlif nəzəriyyələri qısaca

izah edirik ki, görək, İslamın nəzəriyyəsi onların hansı ilə uyğunlaşır. Yoxsa İslamın tam ayrı bir nəzəriyyəsi var.

Kamil İnsan və İnsanın Kamilliyi ilə Bağlı Nəzəriyyələrin Xülasəsi

Dedik ki, irfan dünyagörüşündə və ariflərə görə, – hansı ki, “kamil insan” haqqında hamıdan çox danışmışlar və bu mövzu əsas etibarilə onlara aiddir – həqiqət qəti olaraq biddir və o vahid həqiqət Haqqın zatına bərabərdir. Yaradılmışlar bu və ya digər şəkildə Haqqın zatının cilvələrindən ibarətdirlər. Yəni Haqqın zatı ilə təzadlı deyillər. Daha mükəmməl məxluq olan insanın, onlar demişkən, Allahın ad və sifətlərinin ən mükəmməl təzahürü olan insanın kamilliyi öz əslinə qayıdışdadır.

Demək, onlar həqiqəti vahid, yəni Haqqın zatı hesab edirlər. Haqqın zatından başqasını isə Haqqın zatının kölgəsi kimi, yəni təzahür hesab edirlər. Belə ki, Özləri özlərinə nisbətdə həqiqi məsələlərdir, amma Haqqın zatına nisbətdə isə, onların ifadəsilə desək, “şey və şey”in nisbəti deyil, əksinə, “şey və fey”in nisbətidir. O, mütləq Haqdır və Onun qarşısında heç bir şey haqq deyil. Onlar inanırlar ki, insan üçün Haqqa qovuşmaq və ya öz ifadələri ilə desək, Haqda yox olmaq mümkündür. Bənzətmək istəsək, insan öz əslindən ayrı düşmüş, qürbətdə həyat sürən və kamilliyi, səadəti Haqqın zatı olan vətəninə qayıtmaqla gerçəkləşən bir varlıq misalındadır. *“Biz Allahın q (Allahın bəndələriyik) və Ona tərəf qayıdacağıq!”*¹ Onlar yola və miniyə (vasitəyə)

---

¹ Bəqərə, 156

inanırlar. Yolu bütün insan vücudu, yəni insanın qəlbi, insan qəlbinin dəyişiklikləri, təkamülü hesab edirlər. Onların təbiri ilə desək, insan kəsrlərdən (çoxluqlardan – Red.) keçir və örtüklər aradan qalxır ki, tam vəhdətə qovuşsun. Bu yolun miniyi isə onlara görə, eşq, ibadət, nəfsi saflaşdırmaq və s.-dir.

Lakin ilahi filosoflar üçün bu fikir müzakirə obyekt deyil. Onlara görə, insanın cövhəri onun ağıl qüvvəsidir. Prinsipcə, gerçək insan insanın ağıl qüvvəsidir. Qalanları isə qol-budaqdır. İnsanın kamilliyi ağıl qüvvəsinin kamilliyindən ibarətdir. Nəzərə alsaq ki, ağıl qüvvəsinin nəzəri və praktiki olmaqla iki yönü var, nəzəri yöndə kamilliyi “hikmət”dir. Yəni əşyaların həqiqətini olduğu kimi dərk etməkdir. Praktiki yöndə isə kamilliyi “ədalət”dir. Ədalət dedikdə məqsədləri budur ki, insan vücuduna yalnız ağıl hakim olsun. Heç bir başqa qüvvə və instinkt hakim olmasın və (digər bütün qüvvələr) hamısı ağıl qüvvəsinin hökmü altında olsunlar.

Platonun cəmiyyət haqqında bir fərziyyəsi var. Onun fikrincə, cəmiyyət o zaman ideal olar ki, ona “filosoflar hakim olsunlar və hakimlər, filosof olsunlar”. Eynilə bu fərziyyəni ilahi filosoflar fərdə aid edir və deyirlər: “İnsan o zaman xoşbəxtkdir ki, vücudunda bir filosof hakim olsun və hakim, filosof olsun”. Yəni insan vücuduna başqa qüvvələrdən hansısa biri yox, insanın düşüncə qüvvəsi olan ağıl hakim olsun. Filosofların nəzəriyyəsində həqiqətə çatmaq və s. haqqında söhbət getmir. Onların sözü ruh və qəlblə yox, təfəkkür və düşüncə ilə bağlıdır və onların yolu bir düşüncədən başqa bir düşüncəyə idrak, düşüncə yoludur. Minik (vasitə) də ağıl

qüvvəsidir. Bu yolu ağıl, məntiq və əsaslandırma vasitəsi ilə keçmək lazımdır.

Dedik ki, bir qrup, insanın kamilliyini “sevgi”də görür və o adamı kamil insan hesab edirlər ki, başqa insanlara görə özündən keçmişdir, özündən xilas olmuşdur, başqalarını özünü sevdiyi kimi sevmişdir. Buna görə də özü və başqaları arasında sərhad olmamalıdır. Başqalarına özünə istədiyini istəməlidir. Məsələ özü ilə başqaları arasında qaldıqda başqalarını özündən önə keçirməlidir. Demək, insanın kamilliyi sevgidədir. Bu məktəb insanın duyğuları üzərində dayanır və deyir ki, bu duyğular insanda inkişaf edərsə, o kamilləşmişdir.

Digər bir məktəb isə “gözəllik” üzərində dayanır və insanın kamilliyini camalda, gözəllikdə görür: yalnız cismani gözəllik yox – ona çox dəyər vermirlər – həm də mənəvi gözəllikdə görürlər. Yüksək əxlaqı ona görə kamillik hesab edirlər ki, gözəl və fəzilətdir. Prinsipcə, Sokratın əxlaqla bağlı fəzilət məktəbi (Sokratın əxlaq məktəbi) buradan qaynaqlanır. Filan şey fəzilətdir, yəni əqli hüsne, yaxud əqli gözəlliyə malikdir. Bu məktəb əxlaqı “əqli baxımdan yaxşı və pis” və fəzilət əsasında ölçür. Deyir ki, doğruluq yaxşıdır, çünki gözəldir və artıq yaxşı olmaqdan yuxarı başqa bir sözü yoxdur. Əqli məsələlərdə yaxşı hissi məsələlərdəki “yaxşı” kimidir (“yaxşı” hissi və əqli olmaqla iki qisimdir).

Elm də onlara görə, gözəl olması baxımından kamillikdir. Yəni cəhl qəbahət və çirkin, elm isə gözəldir. Buna görə də hər şeyin fəzilət və ya qəbahət yönündə olduğu və əqli baxımdan yaxşı və pisə söykəndiyi Sokrat əxlaqı sonda bir növ əqli gözəlliyə gəlib çıxır. Əslində məqsədi gözəllik yaratmaq

olan şeir, incəsənət, yaradıcılıq və s. əqli gözəlliyə gəlib çıxır. Çünki gözəlliğin yaradıcısı özü gözəl olmadığı halda gözəllik yarada bilməz. İnsanın ruhu gözəl olmasa, gözəl şeir söyləyə bilməz, yaxud gözəl rəsm çəkə bilməz.

Məşhurdur ki, Qacar padşahlarından biri bir beyt demək istəyir, amma ikinci misrasında qalır. Şairləri çağırır və kömək istəyir. Hər biri bir şey deyir və sonda biri qalib gəlir. O misra bu idi: “Dər cəhan çon hosni-Yusef kəs nədid”.¹ Ardını gətirə bilmədi. Şairlər hər biri bir şey dedi. Sonda isə bir şair belə dedi: “Hosn an darəd ke, Yusef afərid”.² Bu, hamısından yaxşı idi. Həqiqətən də, belədir. Gözəlliyi yaradan özü gözəlliyə ən yüksək səviyyədə malik olmasa, hətta o gözəllik növündən olmasa belə, yarada bilməz. Buna görə də kimsə, həqiqətən, gözəl şeir söyləyirsə, gözəl əsər yaradırsa, bu onu göstərir ki, gözəllik onun vücudunda bir formada, onların təbirilə desək, yüksək vücut şəklində mövcuddur.

Qeyd etdiyimiz digər nəzəriyyə isə maddi faydalanmadır ki, əlbəttə, insanın kamilliyinin və kamil insanın mövcudluğunun inkarına gətirib çıxarır. Çünki deyirlər: İnsanın dünyada məqsədi faydalanmaq mənasında yaşamaq olmalıdır. Prinsipcə, dünyada insanın məqsədi daha yaxşı faydalanmaq olmalıdır və hər bir şey insan üçün “faydalanmaq” meyarı ilə yaxşı olmalıdır. Elm o cəhətdən insan üçün yaxşıdır ki, daha çox faydalanmaq üçün bir vasitədir. Yəni insana daha çox faydalanmağın mənşəyi olan güc və bacarıq

---

¹ Tərcümə: “Dünyada Yusif gözəlliğinin tayını kimsə görmədi”.

² Tərcümə: “Gözəl Odur ki, Yusifi yaratdı”.

rıq bəxş edir. Demək, insanın təkamülü, faydalanmaqda təkamüldür və “daha yaxşı faydalanmaq” üçün daha yaxşı və daha çox şəraitə malik olmaqdır. Bekondan bu tərəfə bəşəriyyətin yolu təqribən bu istiqamətə yönəlmişdir. Xüsusilə bu gün inkişaf etmiş və təkmilləşmiş cəmiyyət dedikdə nə yada düşür? Həqiqətə daha yaxın olan cəmiyyət? İmanlanmış cəmiyyət? Yaxud hikmət və ədalətə daha çox nail olan cəmiyyət? Yoxsa sevgiyə daha yaxın cəmiyyət? Xeyr, əksinə, daha çox faydalanan cəmiyyət, daha çox sənaye əldə edən cəmiyyət və onun üçün sənaye meydana gətirən elm. Sənaye də insan üçün həyatı tənzimləmiş və onu dünyada daha faydalanan etmişdir. Faydalanmaq da heyvani və bitkisayağı faydalanmanın hüdudlarını aşmır. Onu insan və bitki arasında müştərək olan insan bədəninin sağlamlığını və artımını təmin etmək mənasında görürlər. İnsanın qidalanması düzgün olsa, bizimlə bitki arasında müştərəkdir. Onun nəsil artırması düzgün olsa, bizimlə bitki arasında müştərəkdir. İnsanın cinsi tələbatının təmin olunması olsa, insan və heyvan arasında müştərəkdir. Bundan artıq faydalanmaq haqqında düşünmürlər. Demək, insanın kamilliyi bitki və heyvani kamilliyin fəvqündə deyil. Elm də insan üçün heyvan buynuzu rolunu oynayır. Yəni təbiətlə mübarizə üçün və ya digər insanlarla mübarizə üçün bir vasitədir.

Bunlar insanın kamilliyi haqqında müxtəlif nəzəriyyələr idi. İndi isə görək, İslamdan nə başa düşürük (Bu məsələ diqqətəlayiqdir. Çünki bu məsələlər haqqında indiyədək danışılmayıb və necə deyərlər, hələ xamdır).

İslam Baxımından Ariflərin Nəzəriyyəsi

İslam, “həqiqət”ə sözügedən mənada dəvət etmişdir, ya yox? Biz, ariflərin sözünü tam olaraq qəbul edə bilmərik. Amma burası var ki, İslamın dediyi Allah sırf mövcudatdan biri, amma digər mövcudatı yaradan və xəlq edən ata kimi deyil. Çünki bu sual ortaya çıxır ki, belə bir Allah digər varlıqları yaratdıqdan sonra necə olur?

Uşaq dünyaya gətirib yanında olan ata kimidir? Yaxud mövcudata bu mənada ruzi verəndir ki, bir qrupun ruzisi bir nəfərin əlindədir? Yaxud Aristotelin ilk təkanvericisi kimidir ki, aləmdəki bütün hərəkətlərin ilk hərəkətvericisi olsun və s.?

Belə deyil. İslamın Allah haqqındakı məntiqi bu sözlərdən daha yüksəkdir. Allah elə bir şeydir (varlıqdır) ki, digər şeyləri (varlıqları) Onun qarşısında “şey” (varlıq) hesab etmək olmaz. Əgər o həqiqətdirsə, digərləri ilğım və kölgə sayılır. Yəni O özü nədirsə, odur və başqalarının hər şeyi də Odur. *“Allah göylərin və yerin nurudur”*.¹ Bütün göy və yerin nuru Odur. Quranın Allah haqqındakı dedikləri də bu yöndədir ki, əsas etibarilə “mütləq haqq” Odur. Belə ki, buyurur:

“(Yalnız) Onun haqq olduğu onlara bəlli olsun deyə, Biz öz qüdrət nişanələrimizi onlara həm xarici aləmdə (üfüqlərdə, kainatda, göylərin və yerin ətrafında), həm də onların öz daxilində mütləq göstərəcəyik”.²

---

¹ Nur, 35

² (Fussilət, 53) “سُبْحٰنَهُمْ اَيَّٰنَانَا فِي الْاٰنَاۤىِٕ وَفِيْ اَنْفُسِهِمْ حَتّٰى يَنْتَبِهُنَّ لِمَۤ اَنَّهُ الْحَقُّ”

Ayədə “أَنَّه الْحَقُّ”¹ deyilir; “أَنَّه حَقٌّ” – yox. Bu iki deyilən arasında çox fərq var. Həqiqətən, bir mömin Allaha iman gətirdikdə artıq hər şey gözündə heç olur. Çünki “başqa şeylərin qarşısında olan bir şey” tapmamışdır. Əksinə, elə bir şey tapmışdır ki, hər şey Onun qarşısında heçdir. Sədi “Bustan”da bu mətləbi daha yaxşı açıqlamışdır. Filosof və arifin Allah haqqında görüşünü bəyan edir və deyir:

“Rəhi-əql coz piçi-dər piç nist,
Bəri-arefan coz Xoda hiç nist”.²

Sonra “Coz Xoda hiç nist” (“Allahdan başqa heç nə yoxdur”) ibarətini izah etmək və “hamı Allahdırımı, yoxsa bunlar yoxdurlar, yalnız Odur?” suallarına cavab vermək üçün deyir:

“Təvan qoftən in ba həqayeqşenas,
Vəli xorde girənd əhli-qiyas.
Ke pəs aseman-o zəmin çistənd,
Bəni-Adəm-o div-o dəd kistənd”.³

Sonra cavab verir ki, bunlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmirlər:

“Pəsəndide porsidi ey huşmənd,
Cəvabət quyəm derayətpəsən.
Ke xorşid-o dərya-vo kuh-o fələk,
Bəni-Adəm-o div-o cənn-o mələk,

¹ Ayədə sözügedən “أَنَّه الْحَقُّ” (“haqq” sözü müəyyənlik artikli ilə – Red.) ifadəsi “أَنَّه حَقٌّ” (“haqq” sözü qeyri-müəyyənlikdə – Red.) ifadəsindən fərqli olaraq “məhdudiyət” ifadə edir. Yəni “Haqq yalnız odur”.

² Tərcümə: “Zəka yolu dolanbacdan başqa bir şey deyil, ariflər üçünsə Allahdan başqa heç nə yoxdur”.

³ Tərcümə: “Bunu yalnız həqiqəti tanıyanlara demək olar, “qiyas” əhli isə irad tuturlar ki, bəs göy, yer nədir? İnsan övladı, cin və vəhşi heyvanlar nədir?”

Həmə hər çə həstənd əz u kəmtərənd,
Ke ba həstiyəş nami-həsti bərənd”.¹

Əgər O varsa, bunlar bir şey deyil. *““Allah!” deyib çağır, sonra da onları tərək et”*.² Elə ki “Allah” dedin, ardınca *“onları tərək et”* cümləsi gəlir. Ola bilməz ki, kimsə Allahı tanrı olaraq tanısin və başqa qütbə meyil göstərə bilsin, əsas etibarı ilə Onun qarşısında bir qütb fərz etsin.

Budur ki, İslama görə, Allah bir yaradana bənzədilmə səviyyəsindən daha yüksəkdir. Əksinə, elə bir şey, elə bir yaradandır ki, əgər O, həqiqətdirsə, artıq qarşısında heç bir şeyi həqiqət sanmaq olmaz. Bu qədər əzəmətli və böyükdür. Buna görə də İslamda qarşısında başqa heç bir şeyi həqiqət hesab etmək mümkün olmayan bir həqiqətə inamdan söhbət gedir.

İslam Baxımından Filosofların Nəzəriyyəsi

Gələk filosofların dediklərinə. Həqiqətən, İslamda hikmətdən, yəni şeylərin həqiqətlərini dərk etməkdən söhbət gedirmi? Biz burada “kiçik müqəddimə” baxımından, yəni hikmətin nümunəsini filosofun hesab etdiyi kimi qəbul edib-etməməyimizi müzakirə etmirik. Əksinə, söhbət hikmətin kökündən gedir. Yəni söhbət “həqiqətləri olduğu kimi dərk etmək”dən gedir. Bu məsələ İslamda var.

---

¹ Tərcümə: “Yaxşı soruşdun ey şüurlu, cavabını deyirəm ey bilik əhli. Günəş, dəniz, dağ, fələk, insanlar, div, cin və mələk hamısı nə olurlarsa olsunlar, ondan aşağıdır. Onlar öz varlıqları ilə “Varlıq”ın adını çəkirlər”.

² Ənam, 91

Bu ifadələrdən daha yaxşısını tapa bilərikmi ki, buyurur: *“Allah istədiyi şəxsə hikmət (elm, mərifət, müdriklik) bəxş edir. Kimə hikmət bəxş edilmişsə, ona çoxlu xeyir (əbədi səadət) verilmişdir. Bunu ancaq ağıllı adamlar dərk edirlər!”*¹

Əsas etibarilə hikmət bəşərin xeyri adlandırılmışdır və təqribən kamilliyə bərabər bir şeydir. Nəinki faydalıdır, həm də xeyirdir. Yəni özünü seçmək lazımdır. Elə bir şey deyil ki, onu başqa bir şey üçün seçmək lazım gəlsin.

Əxlaqi ədalət də bu cürdür. (Əlbəttə, ictimai ədalətin fərdin kamilliyinə aidiyyəti yoxdur, insan cəmiyyətinin kamilliyidir. Bizim söhbətimiz fərdin kamilliyi haqqındadır). İslam da əxlaqi ədalət məsələsinə önəm verir. İslamın qüvvələr və instinktlər haqqında baxışı mütədil baxışdır. Bildirir ki, hər bir qüvvənin payını vermək, ifrat və təfritin qarşısını almaq lazımdır. Əlbəttə, ağılın təkbaşına hakimiyyətini kifayət hesab etmir. Həqiqət də budur ki, ağıl təkbaşına qüvvələrə və instinktlərə hökm etməyə qadir deyil. İman da olmalıdır.

Hər halda İslam əxlaqi ədalətin tərəfdarıdır. Amma insana hakimin yalnız onun filosof qüvvəsi (ağılı) olması fikri əsas etibarilə yanlıştır. Yəni düzgün söz deyil. İnsanın ağıl qüvvəsi təkbaşına və imanla, idealla birgə olmazsa, insanın vücut məmləkətində ədalət yaratmağa qadir deyil. Qıyası, insan vücutunda hakim filosofun əlindən bir iş gəlmir. Mömin filosof hakim olmalıdır.

---

¹ Bəqərə, 269

İslamda Sevgi

Sevgi məsələsinə gəldikdə isə İslamda bundan artıq nə istəyirik: *“Özün üçün bəyəndiyin şeyi başqası üçün də bəyən. Özün üçün istəmədiyən şeyi, başqası üçün də istəmə”*.¹ Yaxud şəfqət və rəğbət haqqında deyilənlər. Bizim “Kafi”də² “Qarşılıqlı şəfqət və rəğbət” adlı bölməmiz var. Yəni qarşılıqlı mehribanlıqlar və duyğular.

Məşhur hədisə görə, Peyğəmbər səhabələrindən:

İmanın hansı tutacağı daha möhkəmdir? – deyə soruşduqda, hərəsi bir cavab verir.

Biri deyir:

– Namaz.

Başqa biri deyir:

– Həcc, cihad və s.

Həzrət buyurur:

– Dediklərinizin hamısı doğrudur. Amma ən möhkəm tutacaq deyil.

Səhabələr:

– Bəs nədir? – deyə soruşurlar.

Həzrət buyurur:

– Allaha görə başqalarını sevmək (Yalnız Allaha sevmək yox, həm də Allah sevgisindən doğan Allaha görə sevmək). Allaha və həqiqətə görə sevmək. “Və Allaha görə kin bəslə-

---

¹ “Nəhc əl-bəlağə”, məktub: 31

² Məhəmməd Küleyninin qələmə aldığı “Üsuli-kafi” hədis ensiklopediyası nəzərdə tutulur. – Red.

mək”. Allaha və həqiqətə görə kin bəsləmək. Yəni Allahın düşməninə və həqiqətin düşməninə qarşı düşmən olmaqdır ki, həqiqəti sevmək üçün lazımdır.

Demək, bunların hamısı İslamda var. Amma araşdırmaq lazımdır ki, bunların hansı birinci dərəcəli, hansı ikinci dərəcəlidir? Hamısı birinci dərəcəlidir, ya yox?

İbadət Məsələsi

İslamda başqa bir şey də var. O da Allaha ibadət və pərəstiş məsələsidir. Bu, xüsusi olaraq Quranda gəlmişdir: *“Mən cinləri və insanları yalnız Mənə ibadət etmək üçün yaratdım!”¹* Ayədə ibadət bir qayə olaraq qeyd olunmuşdur.

Fərz edək ki, bir qrup, insanın ibadət üçün yaradılmasının, insan və insanın kamilliyinin ibadətdə olmasının tərəfdarı deyil. Amma hər halda Quranda bu məsələyə rast gəlmişik və mövcuddur. Demək, bu mövzu üzərində düşünməliyik.

İbadətin Növləri

İbadət nə üçündür? Burada iki məsələ var. Bəzən ibadəti avamların təsəvvür etdiyi kimi fərz edirik. Bu halda “insan nə üçün ibadət etməlidir?” sualına cavab olaraq deyirik: “Ona görə ki, Allah o biri dünyada bizə daha çox mizd versin və o dünyada tam faydalanaq. Bu, faydalanmağa gəlib çıxır, amma bu dünyada yox, o dünyada. Hədd və mərtəbə eynidir, amma bu dünyada faydalanmaq məhduddur. Biz ibadət

---

¹ Zariyat, 56

edirik ki, digər bir dünyada həzz alağ və faydalanağ. Həzz almağda və faydalanmağda məqsədimiz elə dünyada olan faydalanmağdır, lakin orada daha mükəmməl və daha çoxdur. Huri var, qəsrlər var, meyvələr və s. var.

Əgər belə desək, əslində insanın kamilliyini heyvani səviyyədən yuxarı qaldıra bilməmişik. Əlbəttə, insanı digər dünyada yaşayacağ varlıq kimi göstərsək də, o, başqa bir dünyada heyvani həyatını davam etdirə biləcək bir canlıdır və insan üçün başqa bir kamillik yoxdur.

Bu ibadət, həzrət Əlinin ifadəsilə desək, ya tacirlərin ibadətidir, ya qul və kölələrin ibadətidir, ya da azad insanların ibadətidir. Azad insanların ibadəti bu növ faydalanmalara vasitə deyil. Necə ki, maddi və cismani dərdlərdən xilas olmağ üçün də vasitə deyil. Həzrət Əli buyurur:

“Bir dəstə adam Allaha (savab və mükafata) rəğbət üçün ibadət edir. Bu, (alverin xeyir-ziyasını nəzərdə saxlayan) tacirlərin ibadətidir. Bir dəstə isə Allaha qorxudan ibadət edir. Bu da qul və kölələrin ibadətidir (onlar ağalarının göstərişlərini qorxudan yerinə yetirirlər). Digər bir dəstə isə Allaha şükür etmək üçün ibadət edir və bu, azad insanların ibadətidir (onlar agahlıq və niyyət paklığı ilə Allaha ibadət edirlər və Onu ibadət və bəndəlik etməyə layiq bilməkdən başqa digər bir məqsədləri yoxdur)”¹.

Əgər ibadəti azad insanların ibadəti şəklində görsək, məsələ bundan ibarət olur ki, insanın kamilliyi hətta başqa bir dünyada təmin olunsa da, heyvani meyillərdən daha yük-

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, qısa kəlamlar, 229

səkdir. Əksinə, “şükür edərcəsinə”, “sevgi bəsləyərcəsinə” və “aşıqçəsinə” edilən ibadətlər səviyyəsindədir. O zaman “ibadət” həqiqətə eşq anlayışına bərabər bir məna kəsb edir. Allah insanın yaşayışı üçün, axirətdə belə olsa, bir vasitə olur. Əksinə, Özü həqiqət və həqiqi istək olur.

“Ey möminlərin hamisi, ey ariflərin arzularının qayəsi, ey çarəsizlərin köməyinə çatan, ey doğruçuların qəlbinin məhbubu, ey ələmlərin məbudu!”¹

Bu halda ibadət məsələsi təqribən həqiqət məsələsinə gəlib çıxır. Hansı ki, özü Haqqa pərəstişdir və pərəstişin özü insan üçün, əsas etibarilə, aktual deyil.

“Sənə cəhənnəminin qorxusundan və ya cənnətinə rəğbətdən ibadət etmirəm. Əksinə, Sənə Səni ibadətə layiq gördüyüm üçün ibadət edirəm”.²

Məhz burada ibadət son dərəcə yüksəlir. Yəni yerdən göyədək fərqlidir. Allah və ibadətin, hətta başqa dünyada olmuş olsa belə, heyvani meyillər üçün vasitə olduğu ibadət hara, özü insan üçün birincilik təşkil edən pərəstiş olan ibadət hara!

Demək, ibadət nəzəriyyəsi, nəhayət, bununla nəticələnir ki, onun mərtəbələri var və bu halda axirətin heyvani meyilləri üçün ibadət etmək ibadət etməməyə, maddiyyata qapılmağa nisbətdə, şübhəsiz, kamillikdir. Çünki heç olmasa, insan Allahı vasitə etmişdir. Özü də qalıcı bir şey üçün. Bu, nəfsani istəklərə pərəstişə nisbətdə böyük kamillikdir. Am-

---

¹ “Kümeyl” duasından bir fraqment.

² Həzrət Əli

ma bu ibadətin yüksəkdə olan digər ibadət dərəcəsi ilə fərqi yerdən göyədəkdir.

Demək, bir tərəfdən: *“Mən cinləri və insanları yalnız Mənə ibadət etmək üçün yaratdım!”*¹, digər tərəfdən, ibadətin mərtəbələri var demişlərsə, məlumdur ki, əsas məqsəd ibadətin ən aşağı mərtəbəsi yox, onun yüksək mərtəbəsidir. Kim oraya çatsa, onun üçün aşağı mərtəbə heç olmamaqdan daha yaxşıdır.

İbn Abbasın təfsirində deyilir: “Mənə ibadət etmək üçün, yəni Məni tanımaq üçün”. Bizim ibadətə verdiyimiz mənaya nəzərən bu ikisi eyni olur. Çünki burada “tanımaq” Haqqı mükəmməl və intuitiv surətdə tanımaqdır. Bu mərhələdə olan ibadət də belə bir “tanımaq”la birgə olmasa, gerçəkləşməz. Uşaqcasına, avamcasına tanımaqlar bu ibadəti nəticəyə çatdırmır.

Demək, ibadət iman nəzəriyyəsinə, iman da həqiqət nəzəriyyəsinə gəlib çıxır.

İslam iman və ibadətə – iman həqiqətlə idrak bağlılığı, ibadət isə həqiqətlə əməli bağlılıqdır – dəvət etmişdir. Hikmət və ədalətə dəvət etmişdir. Sevgiyə dəvət etmişdir. Camala və gözəlliyə dəvət etmişdir. “Allah gözəldir və gözəlliyi sevir”. “Kafi”də “ət-təcəmmul və əz-zinət”² adlı bir bölmə var.

İslam, bunların hamısına dəvət etmişdir, amma əsl məqsəd hansıdır? Bunlar hamısı vahid şəkildə məqsəddirlərməmi? Yaxud əsas məqsəd bir şeydir, başqa məsələlər isə ya ona

---

¹ Zariyat, 56

² “Gözəllik və zinət” – Red.

giriş, ya da onun gərəyidirlər. Misal üçün, ibadət o məqsədə çatmağa bir girişdir. Yaxud məhəbbət o məqsədə çatmağın gərəyidir. Yəni əgər kimsə həqiqətə qovuşarsa, o, həqiqətə aid olan hər şeyə eşq bəsləyəcək.

*Be cəhan xorram əz anəm ki, cəhan xorram əz ust,
Aşeqəm bər həme aləm ke həme aləm əz ust.*¹

İslamda Əsas Məqsəd

Biz düşünürük ki, məqsəd həmin “həqiqət”dir. Yəni “Allah” özü məqsəddir. İslam məntiqində məqsəd yalnız bir şeydir və o, Allahdır. Prinsipcə, İslam tövhidi bundan qeyrisini tələb etmir. Əgər Cənnət və Cəhənnəmdən qaçmaq kimi digər məqsədlər təqdim etsə də, bu, çox səviyyəsiz, cəhənnəmlik məqsədlərdən xilas olmalı insanlar üçün ikinci dərəcəli məqsədlərdir. Əks təqdirdə hikmət özü hikmət olması etibarilə, insanı Allaha qovuşdura bilməsi nəzərə alınmadan məqsəd deyil. Bəli, əgər hikmət insanı Allaha çatdırırsa, yaxşıdır və yaxşılığı da zati yox, insanı həqiqətə çatdırması baxımındandır. Əxlaqi ədalət də o baxımdan yaxşıdır ki, “əmmarə” (insana daim pisləkləri əmr edən – Red.) nəfsin qarşısını alır və bu maneəni həqiqətə qovuşma yolundan qaldırır. Çünki insanın vücud ölkəsi mötədil ölkə olmayınca, insan Allaha doğru yolçuluğa çıxı bilməz. Sevgi də, bəlkə, giriş olaraq yox, təsirinə görə məqsəddir. Yəni həqiqətə çatmaq üçün vacibdir.

---

¹ Tərcümə: “Dünyada şad olmağım dünyanın şadlıq mənbəyi olan Allahdandır. Bütün ələmə eşq bəsləyirəm, çünki bütün ələm Ondandır”.

“İman” Vasitə Yox, Məqsəddir

Hər halda, fikrimizcə, İslamda “iman” vasitə yox, məqsəddir. Bu, sözün qıyasıdır. Burada belə bir sual çıxır ki, “*Ey iman gətirənlər, iman gətirin!*”¹ dedikdə “iman” məqsəddir, yoxsa vasitə? Şübhəsiz, imanın çoxlu təsirləri var. Amma imanı təsirlərinə görəmi vacib bilmişlər? İnsanın imanı olmasıdır ki, iztirablardan qurtulsun? İmanı olmalıdır ki, başqalarına təcavüz etməsin? İmanı olmalıdır ki, insanlar bir-birlərinə qarşılıqlı etibar etsinlər? İman bunlar üçün vasitədirmi? Yoxsa bunlar onun nəticələridir və iman bunları nəzərə almadan özü məqsəddir, çünki iman insanla Haqq və həqiqət arasında bağıdır?

Demək, bizə görə, Allaha iman özü bir məqsəddir və başqa sözlə, Allahın özü məqsəddir. İman, doğurduğu bütün bu çoxsaylı nəticələrə baxmayaraq, İslamda bu nəticələri doğursun deyə vacib sayılmamışdır. Çünki bu nəticələr imanın faydalarıdır. İman ona görə vacibdir ki, özü insanla Allah arasında bağıdır və İslama görə insanla Haqq arasında ki bağlılıq özü kamillikdir. Nə elm məqsəddir (elm bir mənada sözügedən hikmət, yəni şeylərin həqiqətini bilməkdir), nə gözəllik məqsəddir, nə ədalət məqsəddir, nə də sevgi məqsəddir. Əksinə, məqsəd yalnız və yalnız Allah və həqiqətdir. Amma bu həqiqət ya giriş, ya da nəticə olaraq bu şeylərlə birgədir.

Bu bizim İslam ideologiyasında son qayə və ideal haqqındakı bəhsimizdir və o, Allahdan başqa bir şey deyildir. Buna

---

¹ Nisa, 137

Mürtəza Mütəhhəri —————→

görə də yüksəkdə duran ülvi ibadət insanla başqa istəklər arasında yox, insanla Allah arasında əlaqə vasitəsidir.

Allahın salam və bərəkəti üzərinizə olsun!